

तीन वर्षीय अन्तरिम योजनाको आधार पत्र

(२०६४/०६५-२०६६/६७)

मस्यौदा

नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
२०६४ आषाढ

भूमिका

देशमा लामो जनसंघर्ष र ऐतिहासिक जनआन्दोलन २०६३ पछि दीर्घकालीन शान्ति स्थापनाको विशिष्ट परिस्थिति संगै विक्रम सम्वत् २०६४ असारमा दशौं योजना समाप्त हुने भएकोले त्यसको लगत्तै नयाँ आवधिक विकास योजना तर्जुमा गर्ने अनुकूल संयोग परेको छ। वर्तमान संक्रमणकालीन अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दै आर्थिक वर्ष २०६४/६५ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइने तीन वर्षे अन्तरिम योजना तयार गर्ने क्रममा यो आधारपत्र तर्जुमा गरिएको छ। यो आधारपत्र तर्जुमा गर्दा जनआन्दोलनमा नेपाली जनताले व्यक्त गरेको भावनालाई सम्बोधन गर्ने, राजनीतिक तहबाट गरिएका विभिन्न सहमतिहरू, अन्तरिम संविधान र अन्तरिम सरकारको न्यूनतम साभ्का कार्यक्रमका माध्यमबाट अघि बढाइएका विषयहरूलाई संस्थागत गर्न सघाउ पुऱ्याउने अवधारणा राखिएको छ।

मुलुकमा विद्यमान विशिष्ट परिस्थितिमा तयार भैरहेको यस अन्तरिम योजनाले विगतका उपलब्धीलाई निरन्तरता दिने र द्वन्द्वपछिको संक्रमण काललाई समेटेको छ। यी विशेषताहरू यस योजनाको तर्जुमा प्रक्रिया र योजनाको अवधारणा तथा प्राथमिकता दुवैमा प्रतिबिम्बित भएका छन्। नेपालको योजना तर्जुमाको इतिहासमा पहिलो पटक ३० जिल्लाका ७० भन्दा बढी गाउँ विकास समितिसम्म पुगी प्रत्यक्ष अवलोकन तथा सर्वसाधारण जनताको सुभाब लिइएको छ। यसैगरी केन्द्रीय तहमा राजनीतिक दल, नागरिक समाजलगायत राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न पेशागत समूह, संगठन आदिसँग विचार विमर्श तथा सुभाब सङ्गलन गरिएको छ।

द्वन्द्वपश्चातको विशिष्ट अवस्थामा राहत तथा रोजगारी अभिवृद्धि तथा शान्ति स्थापनामा सहयोग पुग्ने गरी सार्वजनिक लगानी वृद्धि गर्ने तथा पुनःनिर्माण, पुनःस्थापना, पुनःएकीकरण, समावेशीकरण र अर्थतन्त्रको पुनरुत्थानमा यस योजनाले विशेष जोड दिएको छ। यसैगरी मुलुकको आर्थिक, सामाजिक तथा क्षेत्रीय विकास प्रक्रियाले समेट्न नसकेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, न्यूनआय वर्ग, कर्णाली अञ्चल वासी लगायत अति दुर्गम क्षेत्रका जनताको हितलाई विशेष ध्यान दिएको छ। साथै असहाय र विपन्न वर्गलगायत सर्वसाधारण जनतालाई राहत प्रदान गर्न एवं उनीहरूको सामाजिक आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउनका लागि यस योजनाले विशेष नीति तथा कार्यक्रमहरू अवलम्बन गरेको छ। साथै, दशौं योजनामा सुरु गरिएका सुधारहरू तथा अधुरा आयोजनालाई निरन्तरता दिइ परिवर्तित परिवेशमा आम जनताका चाहना र आवश्यकतामा केन्द्रित नीति तथा कार्यक्रमहरू समावेश गरिएका छन्।

मुलुकमा लामो समयदेखि जरा गाडेको रूढीवादी तथा सामन्ती सोच र व्यवस्थालाई भत्काई गरिबी, पछौटेपन तथा आर्थिक र सामाजिक असन्तुलन पूर्णतः अन्त्य गर्न अल्प अवधिको एउटै योजनाबाट सम्भव हुँदैन। तथापि द्वन्द्वपछिको अवस्थामा सिर्जना भएका आन्तरिक एवम् बाह्य सम्भावना तथा सहयोगका अवसरहरूलाई उपयोग गर्दै स्पष्ट प्राथमिकता तोकेर तत्कालै राहत पुग्ने, रोजगारी सिर्जना गर्ने, दिगो शान्ति र सद्भाव अभिवृद्धि गर्ने एवं समृद्ध, आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपालको निर्माण गर्नका लागि आधार तयार गर्न यस योजनाले सम्भव सबै प्रयास केन्द्रित गरेको छ। यस योजनाले तत्काल गर्नुपर्ने र तीन वर्षमा गर्न सकिने कार्यहरू समावेश गरेको छ। साथै संक्रमणकालीन स्थितिलाई ध्यानमा राख्दै यस योजनालाई लचिलो र परिवर्तित परिस्थितिमा समायोजन गर्न समेत सकिने गरी तर्जुमा गरिएको छ।

अन्त्यमा, यस आधारपत्र तर्जुमा गर्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सुझाव तथा प्रतिक्रिया दिनुहुने सम्पूर्ण व्यक्ति, संस्था तथा समुदायहरूलाई आयोग धन्यवाद दिन चाहन्छ। साथै आयोग यस योजनाको विस्तृत दस्तावेज तयारीका सिलसिलामा पनि थप सुझाव र सहयोगको अपेक्षा गर्दछ।

आषाढ, २०६४

राष्ट्रिय योजना आयोग

विषय-सूची

१.	पृष्ठभूमि	१
२.	विकासको वर्तमान स्थिति	२
२.१	समष्टिगत आर्थिक स्थिति	३
२.२	आर्थिक क्षेत्र	४
२.३	सामाजिक विकास क्षेत्र	८
२.४	पूर्वाधार क्षेत्र	१२
२.५	मानव अधिकार	१४
२.६	शान्ति तथा सुशासन	१५
२.७	स्थानीय विकास र विकेन्द्रीकरण	१६
२.८	शान्ति, पुनःनिर्माण, पुनःस्थापना र पुनःएकीकरण	१७
२.९	समावेशी विकास	१७
२.१०	कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	१८
३.	विकास प्रक्रियाका विद्यमान चुनौतीहरू	१९
४.	अवसरहरू	२०
५.	दीर्घकालीन सोच (Vision)	२१
६.	लक्ष्य	२१
७.	उद्देश्य	२१
८.	रणनीतिहरू	२२
९.	प्राथमिकताका क्षेत्रहरू	२४
१०.	आर्थिक वृद्धिदर, स्रोत तथा साधनको व्यवस्था र बाँडफाँड	२४
११.	अन्य परिमाणात्मक लक्ष्यहरू (Targets)	३५

१२. प्रमुख नीतिहरू	३६
१२.१ समष्टिगत आर्थिक नीति	३७
१२.२ आर्थिक क्षेत्र	४३
१२.३ सामाजिक क्षेत्र	४९
१२.४ भौतिक पूर्वाधार क्षेत्र	५७
१२.५ मानव अधिकार	६२
१२.६ शान्ति तथा सुशासन	६३
१२.७ स्थानीय विकास र विकेन्द्रीकरण	६४
१२.८ शान्ति, पुनःनिर्माण, पुनःस्थापना र पुनःएकीकरण	६६
१२.९ समावेशी विकास	६७
१२.१० क्षेत्रीय एवं सन्तुलित विकास	७०
१२.११ कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	७०

१. पृष्ठभूमि

नेपाली जनताले विगतमा गरेका ऐतिहासिक संघर्ष र २०६३ मा भएको जनआन्दोलन पछि, मुलुक अहिले दीर्घकालीन शान्ति स्थापनाको दिशामा अग्रसर भैसकेको छ। हाल मुलुकमा प्रमुख राजनीतिक शक्तिहरूबीच अभूतपूर्व रूपमा सहमति कायम भएको छ। करिब एक दशक लामो राजनीतिक द्वन्द्व समाप्ति पछिको नयाँ अवसर, सर्वसाधारण जनतामा जागृत उत्साह, भावना तथा सोचलाई नवीन ऊर्जाका रूपमा लिई पुराना सोच, जर्जर संरचना र सामन्ती अवशेषहरू भत्काउँदै राजनीतिक सहमतिका माध्यमबाट गरिबी, अभाव र पछोटेपनमा बाँचिरहेका नेपाली जनताको जीवनस्तर उकास्न दृढताकासाथ अघि बढ्ने उचित अवसर सिर्जना भएको छ। यस्ता सुनौला अवसरलाई उपयोग गर्दै विगतका आन्दोलनबाट हासिल भएका ऐतिहासिक उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गरी विकासमा फड्को मार्नु अब मुलुकको प्रमुख लक्ष्य बनेको छ।

नेपालमा योजनावद्ध विकास प्रयासको पाँच दशकमा नौ वटा आवधिक योजना सम्पन्न भइसकेका छन् भने दशौं योजना चालु आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सकिँदैछ। यस अवधिमा क्षेत्रीय विकास, गरिबी निवारण जस्ता विभिन्न पक्षहरूमा विकास प्रयासहरू केन्द्रित रहे। यी प्रयासका फलस्वरूप थुप्रै भौतिक तथा सामाजिक विकासका संरचनाहरू निर्माण हुनुका साथै सरकार, नागरिक समाज र सर्व साधारण जनताबीचको परस्पर सम्बन्धमा निकै परिवर्तन भएको छ। तर, सुशासन र समानुपातिक वितरण आदिमा रहेका केही प्रमुख सबालहरू यथावतै छन्। महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, कर्णाली अञ्चलवासी लगायत पछाडी परेका अति दुर्गम क्षेत्रका वासिन्दा तथा असहाय एवं निमुखा वर्गको आर्थिक, सामाजिक स्थितिमा अपेक्षित सुधार आउन सकेको छैन।

नेपाली जनताको विगतका संघर्षहरूले आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा हाम्रो मुलुकमा विद्यमान संरचनात्मक तथा सामन्ती सोच, नेपाली जनतालाई विभिन्न रूपमा वर्गीकृत गर्ने रूढीवादी संस्कार, जाति, भाषा, संस्कृति र धर्मको आधारमा हुने विभेद, मानव अधिकार हनन र सामाजिक तथा भौगोलिक रूपमा रहेको वञ्चितीकरणको स्थितिलाई उजागर गर्नुका साथै जनतालाई सबल बनाएको छ। वि.सं. २००७ मा भएको आन्दोलनले समाजमा विद्यमान छुवाछुत प्रथा, बालविवाह र सामन्ती पद्धतिलाई परिवर्तन गर्ने कार्यको थालनी गर्न मद्दत गर्‍यो। वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलन पश्चात लिइएका आर्थिक तथा सामाजिक नीति अनुरूप सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा संचालित विकास कार्यक्रमका फलस्वरूप समष्टिगत रूपमा धेरै

सकारात्मक प्रतिफल तथा प्रभाव देखिएको छ। साथै नेपाली जनताका ऐतिहासिक संघर्ष र पछिल्लो जनआन्दोलनले महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी समुदाय, अपाङ्गलगायतको समावेशीकरण सहितको सामाजिक तथा आर्थिक विकासको निमित्त योजनाबद्ध रूपमा अघि बढ्न नयाँ सोचको लागि निर्देशित गरेको छ।

संविधान सभाको चुनावपश्चात् जनताको चाहना अनुसारको संविधान तयार गरि निर्वाचित सरकार गठन भई योजना तर्जुमा गर्नको लागि करिब ३ वर्ष लाग्नसक्ने देखिएकाले त्यस सरकारको नेतृत्वमा नयाँ योजना तर्जुमा नहुन्जेलसम्म विकास प्रक्रियालाई योजनाबद्ध तरिकाले सञ्चालन गर्नका लागि आगामी वर्षदेखि तीनवर्षे अवधिको नयाँ योजना लागु गर्नु उपयुक्त हुने देखिएको छ। यस योजनाले भौतिक पूर्वाधारहरूको पुनःनिर्माण र पुनःस्थापना, सामाजिक पुनःएकीकरण, आर्थिक पुनःउत्थान र समावेशी विकास, आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरण जस्ता पक्षहरूलाई जोड दिनेछ। यसैगरी सफल चालु कार्यक्रमहरूको निरन्तरता, विश्व व्यापार संघको सदस्यता पछिको अवसर र छिमेकी चीन तथा भारतबीचको व्यापारिक अवस्था एवं औद्योगिक विकासबाट उपलब्ध अवसरलाई उपयोग गर्दै विकास प्रक्रिया अघि बढाउने नीतिहरू लिइनेछ।

जनआन्दोलनमार्फत जनताले अभिव्यक्त गरेको भावना अनुरूप प्रतिनिधि सभाले गरेको ऐतिहासिक घोषणा तथा त्यसपछि राजनीतिक तहमा भएका सहमतिहरू र अन्तरिम संविधानमा रहेको राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीति एवं अन्तरिम सरकारको न्यूनतम साभ्ना कार्यक्रमहरूलाई निर्देशक दस्तावेजका रूपमा लिई यस योजनामा दीर्घकालीन सोचसमेत राखी विकासको लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति, नीति तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरिएका छन्।

२ विकासको वर्तमान स्थिति

विगतका योजनाहरू गरिबी निवारणको प्रमुख उद्देश्य लिई कार्यान्वयन गरिएका थिए। समग्र आर्थिक परिसूचकहरू सकारात्मक रहेर मात्र गरिबी निवारणको लक्ष्य हासिल हुन नसक्ने विगतका अनुभवहरूका आधारमा दशौं योजनामा गरिबीलाई आयमूलक गरिबी, मानवीय गरिबी तथा सामाजिक वञ्चितीकरण गरी मूलतः ३ आयाममा विभाजन गरिएको थियो। यी सबै आयामहरूको विश्लेषण गर्दा नेपालीको समग्र गरिबी र मानव विकास सूचकहरूमा उल्लेख्य सुधार आएको छ।

नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण २०६०/६१ का अनुसार विगत ८ वर्षको अवधिमा निरपेक्ष गरिबी ४२ प्रतिशतबाट ११ प्रतिशत विन्दुले घटी ३१

प्रतिशतमा भरेको छ। यसरी गरिवी घट्नुमा कृषि तथा गैर कृषि क्षेत्रको ज्यालादरमा भएको वृद्धि, बढ्दो शहरीकरण, जनसंख्यामा सक्रिय जनशक्तिको हिस्सामा भएको वृद्धि र ठूलो परिमाणमा भित्रिन सकेको विप्रेषण प्रमुख कारक रहेको देखिएको छ। तर, यस अवधिमा आय असमानता दर्शाउने गिनी गुणक (Gini Co-efficient) ०.३४ बाट ०.४१ पुगेको देखिन्छ अर्थात् धनी र गरिव बीचको खाडल बढेको देखिएको छ।

मानव विकास प्रतिवेदन, २०६३ अनुसार नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क अघिल्लो वर्षको (०.५१३) तुलनामा बढेतापनि (०.५२७), नेपाल दक्षिण एसियामै सबैभन्दा कम मानव विकास भएको मुलुकको रूपमा रहेको छ। नेपाल मानव विकासको विश्व सूचीमा १३८ औं स्थानमा रहेको छ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको प्रगति प्रतिवेदन, २०६३ अनुसार प्राथमिक शिक्षा र एच्‌आइभी/एड्स बाहेकका अन्य सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरू सन् २०१५ भित्र हासिल गर्न सक्ने देखिएको छ।

२.१ समष्टिगत आर्थिक स्थिति

दशौं योजनामा सामान्य आर्थिक वृद्धिदर ४.३ प्रतिशत (कृषि क्षेत्र २.८ र गैर कृषि क्षेत्र ५.२) हुने लक्ष्य रहेको थियो। तर योजनावधिमा वार्षिक औषत ३.४ प्रतिशत (कृषि क्षेत्र २.६७ र गैर कृषि क्षेत्र ३.७९) रह्यो भने कुल मूल्य अभिवृद्धि ३.४ प्रतिशतले हुने अनुमान छ। कुल मूल्य अभिवृद्धिमा गैर कृषि क्षेत्र अन्तर्गतको समुदाय तथा सामाजिक सेवा र विद्युत ग्याँस तथा पानीको क्षेत्रको वृद्धिदर अन्य क्षेत्रको तुलनामा बढी रहेको देखिन्छ (तालिका १ अनुसूची १)।

अर्थतन्त्रमा केही संरचनागत परिवर्तन भएको देखिएको छ। योजनाको आधार वर्षमा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान ३७.४ प्रतिशत र गैर कृषि क्षेत्रको योगदान ६२.६ प्रतिशत रहेकोमा योजनाको अन्तिम वर्षमा क्रमशः ३३.१ प्रतिशत र ६६.९ प्रतिशत हुन पुगेको छ। गैर कृषि क्षेत्रमध्ये व्यापार, होटल तथा रेष्टुराको योगदान सबै भन्दा बढी रहेको देखिन्छ (तालिका २ अनुसूची १)।

समीक्षा अवधिमा कुल उपभोग औषतमा ८९.८४ प्रतिशत रह्यो। कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा कुल पूँजी निर्माण वार्षिक औषत २५.५७ प्रतिशत रह्यो। त्यस्तै, कुल गार्हस्थ बचत कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा वार्षिक औषत १० प्रतिशत रह्यो भने कुल राष्ट्रिय वचत वार्षिक औषत २८.१ प्रतिशत रह्यो। यसरी समग्रमा विश्लेषण गर्दा दशौं योजना कालमा गार्हस्थ वचत र उपभोगमा खास परिवर्तन नदेखिएता पनि कुल पूँजी निर्माण र कुल राष्ट्रिय वचतमा सकारात्मक परिवर्तन देखिएको छ। योजनावधिमा चालु खाता

वचतमा केही कमी आएको छ भने शोधनान्तरको स्थितिमा सुधार आएको छ (तालिका ३ अनुसूची १)।

योजनावधिमा मुद्रा प्रदाय (एम-१) को औषत वृद्धिदर ११.३ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०६३/६४ मा यसको वृद्धिदर १४.७ प्रतिशत हुन पुगेको छ। यस अवधिमा मूल्य सूचकाङ्क वृद्धिदर (GDP deflator) औषत ५.६ प्रतिशतले बढ्न गएकोछ। सरकारी बजेटतर्फ कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा राजस्व र वैदेशिक सहायता सकारात्मक रूपमा बढ्न गएको छ भने पूँजीगत खर्च (सावाँ भुक्तानी समेत) को औषत अनुपातमा वृद्धि भएन। चालु खर्चको औषत अनुपातमा केही वृद्धि देखिएको छ।

२.२ आर्थिक क्षेत्र

कृषि: विगतका विकास प्रयासबाट कृषि प्रणाली जीविकोपार्जनमुखीबाट क्रमशः व्यवसायीकरण तर्फ रूपान्तरण हुँदै गएको छ। नगदेबालीको उत्पादन र उपभोगमा वृद्धि भएको छ। अनुसन्धान, प्रसार, बजार, व्यवसाय प्रवर्द्धन, खाद्य प्रविधि र गुणस्तर नियन्त्रण, उत्पादन सामग्री आपूर्ति तथा ग्रामीण पूर्वाधार निर्माण र सम्बर्द्धन कार्यको समन्वयात्मक परिचालन हुन थालेको छ। सेवा प्रवाहमा सरकारी क्षेत्रको प्रभुत्व क्रमशः घट्दै गई सहकारी, निजी र सामुदायिक संघ संस्थाको प्रभावकारी प्रादुर्भाव भएको छ भने उपभोग्य वस्तुको उत्पादनमा आशातीतरूपमा नै वृद्धि भैरहेको छ। कृषि क्षेत्रको विकासको लागि राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ र राष्ट्रिय कृषि व्यवसाय नीति, २०६३ जारी गरिएका छन्।

कृषि तथा सहकारी क्षेत्रमा प्रतिव्यक्ति उपभोग्य खाद्यान्न (आलु र दालसमेत) उत्पादन योजनाको सुरु वर्षमा २६४ के.जी. बाट २८६ के.जी. पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा २७५ के.जी. भएको, चिनी उत्पादन ८.७ के.जी.बाट ९.०३ के.जी. पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा ९.४४ के.जी. भएको, तरकारी (बेमौसमी समेत) उत्पादन ६६.७४ के.जी.बाट ७९.१५ के.जी. पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा ८० के.जी. भएको, फलफूल उत्पादन १६.१७ के.जी.बाट १७.८९ के.जी. पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा २१.६३ के.जी. भएको, माछा उत्पादन १.५ के.जी.बाट १.८७ के.जी. पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा १.८७ के.जी. भएको, मासु उत्पादन ८.५ के.जी.बाट ९.९४ के.जी. पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा ८.६ के.जी. भएको, दूध उत्पादन ४७.०५ लिटरबाट ५०.८५ लिटर पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा ५१ लिटर भएकोले उत्पादनमा आशातीत रूपमा नै वृद्धि भइरहेको देखिएको छ। साथै, चिराइतो, अल्लो र केशर जस्ता र जडीबुटीजन्य उत्पादनको विविधिकरण प्रविधिको विकास भएको छ। यसका अतिरिक्त उच्च मूल्यका कृषि उत्पादनहरूको उन्नत जातका खेती प्रविधिको विकास भएको छ।

यसैगरी कृषि क्षेत्रमा विविधिकरण तथा आधुनिकीकरणका लागि पनि प्रयासहरू भइरहेका छन् ।

यातायातको कठिनाई र अप्रतिस्पर्धात्मक बजारको कारण खासगरी दुर्गम पहाडी क्षेत्रमा खाद्यान्नको समस्या जटिल रहेको छ । लगानी र भौतिक सुविधाको प्रभावकारी उपयोग गर्न नसक्नु, बाली सघनता कम हुनु, रासायनिक मल, उन्नत विउ, सिंचाइ, ऋण जस्ता आधारभूत कृषि सामग्रीको अपर्याप्त आपूर्ति र कम उपयोग हुनु, बजार संयन्त्र कमजोर हुनु, उत्पादन जोखिम बढी हुनु, कृषि प्रसार संयन्त्रहरू प्रभावकारी नहुनु तथा कृषि अनुसन्धान वाञ्छित क्षेत्रमा नहुनु यस क्षेत्रमा प्रमुख समस्याहरूको रूपमा देखिएका छन् ।

दुर्गम जिल्लाहरूमा खाद्य समस्या विद्यमान रहेकोछ । स्रोत र साधनको पहुँचमा बढ्दो कमी, परिवार भित्रको असमानता, आपतकालीन सहयोगमा कमी, सुलभ तर अस्वस्थकर खाना खाने बानीमा विस्तार आदि कारणले खाद्य सुरक्षामा हास आएको छ ।

भूमिसुधार: नापनक्सा हुन बाँकी रहेका गा.वि.स./गाउँ ब्लक क्षेत्र तथा नगरपालिका क्षेत्रको नाप नक्साको कार्यका साथै डिजिटल क्याडस्टल प्रविधि अपनाई जग्गा पुनः नापी गरी डिजिटल डाटावेश तयार गर्ने कार्य सुरु भएको छ । छ वटा मालपोत कार्यालयहरूमा भूसूचना प्रणालीको स्थापना भएको छ भने ७४ जिल्लाका नक्साको एमोनिया प्रिन्ट केन्द्रीयस्तरमा व्यवस्थित गर्ने कार्य सम्पन्न भएको छ ।

भूमिहिन र आर्थिक दृष्टिले पछाडि परेका वर्गको भूमिमा पहुँच कम हुनु, द्वैध स्वामित्व व्यवहारमा अभै कायम रहनु, खेतीयोग्य जग्गा टुक्रिई कित्ताहरू छरिनु, भूउपयोग योजना कार्यान्वयन नहुनु र भूमिहिन तथा मुक्त कर्मैयाको बसोवास व्यवस्थित हुन नसक्नु प्रमुख चुनौती रहेका छन् ।

वन: हालसम्म नेपालमा वनले ढाकेको जम्मा क्षेत्र ३९.६ प्रतिशत रहेको छ । दशौं योजनाको प्रारम्भ हुँदा करीब १२ हजार सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू गठन भई वन क्षेत्रको व्यवस्थापन हुँदै आएकोमा योजनाको अन्त्यसम्ममा करीब १४५०० सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू गठन भई हाल झण्डै १२ लाख ४० हजार हेक्टर वन क्षेत्र व्यवस्थापन हुँदै आएको छ । सामुदायिक वनको अतिरिक्त गरिवीको रेखामुनिका घरधुरीलाई आय आर्जनको अवसर सिर्जना गर्न ९५० भन्दा बढी कबुलियती वन उपभोक्ता समूह गठन भई ३७०० हेक्टर वन व्यवस्थापन भएको छ । यसबाट वनको गुणस्तरमा सुधार आउनुका साथै वन, वातावरण, जैविक विविधताको संरक्षण भएको तथा वनमा निर्भर जनसंख्याका लागि वनपैदावारको सहज आपूर्ति र दिगो व्यवस्थापन, साथै सामुदायिक विकासका कामहरू हुँदै आएका छन् ।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको माध्यमबाट लैंगिक सन्तुलन, समुदायको सशक्तीकरण र संस्थागत विकास कार्यहरू बढी रहेका छन् । नेपालको जैविक विविधता दिगो रूपमा संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा हालसम्म कुल भूभागको १९ प्रतिशत जमिन संरक्षण क्षेत्रले ओगटेको छ । जैविक विविधता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिद्वारा दायित्व पूरा गर्न नेपाल जैविक विविधता रणनीति, २०५९ र नेपाल जैविक विविधता रणनीति कार्यान्वयन योजना, २०६३ लागु गरिएको छ । कार्बन व्यापार, जलवायु परिवर्तनमा न्यूनीकरण र वातावरणीय सेवाको लागि भुक्तानी जस्ता प्रावधानहरूबाट नेपालको वन क्षेत्रलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्रोत जुटाउने अवसर प्राप्त भएकाले यसका लागि कुटनीतिक प्रयासलाई तीव्र र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ । वन अतिक्रमण भई वन क्षेत्र संकुचित हुँदै जानु, नदी कटान र पहिरोले भूसंरक्षणको कार्य खर्चिलो र अप्रभावकारी हुनु, जैविक विविधता सम्बन्धी चेतनाको कमी हुनु, बहुमूल्य गैरकाष्ठ वन उपजहरूको पहिचान, खेती प्रविधि आदिको जानकारी नहुनु तथा यसमा निजी क्षेत्र अपेक्षित रूपमा अगाडी सरिनसकेको अवस्थाछ ।

पर्यटन: पर्यटन विकासको क्रम वि.सं. २०४६ को राजनैतिक परिवर्तन पछि तीव्र भयो । सरकारले अपनाएको उदार नीतिको फलस्वरूप होटल, ट्राभल एजेन्सी, विमान सेवा सञ्चालन कम्पनीहरूमा उल्लेख्य वृद्धि भै वि.सं. २०४७ सालदेखि पर्यटक आगमनको संख्या र पर्यटक बसाइ अवधि पनि उल्लेख्य रूपमा बढेको थियो । यसरी क्रमिक रूपमा विकसित हुँदै आएको पर्यटन व्यवसाय देशमा राजनैतिक द्वन्द्व चर्केपछि भने खस्कन थाल्यो । दशौं योजना अवधिमा वर्षेनी ७.२ प्रतिशतले वृद्धि गरी पर्यटक आगमन संख्या ५ लाख १६ हजार पुऱ्याउने र ८ प्रतिशतका दरले विदेशी मुद्रा आर्जनमा वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएकोमा आ.व. २०६२/६३ मा पर्यटक संख्या ३ लाख ७५ हजार कायम रही कुल अमेरिकन डलर १४.८४ करोड आर्जन भएको छ, जुन देशको कुल विदेशी मुद्रा आर्जनको ७.१ प्रतिशत हुन आउँछ । पर्यटक बसाइ अवधि सरदर ९.१ दिन कायम हुन आएको देखिन्छ । यसैगरी कुल गार्हस्थ उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान आ.व. ०६२/६३ मा १.२ प्रतिशत रहेको छ । तथापि, पर्यटन क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यक ग्रामीण पूर्वाधार, भरपर्दो र पर्याप्त आन्तरिक तथा वाह्य वायु सेवा, होटल एवं पर्यटन व्यवसायमा सुधार आउन सकेको छैन भने आन्तरिक द्वन्द्वको कारण पर्यटन क्षेत्र प्रभावित भएकोछ ।

उद्योग: उद्योग तथा खानी क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा क्षेत्रगत योगदान ९.३२ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएकोमा समीक्षा अवधिमा ८.४ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी वार्षिक सरदर ७.८ प्रतिशतका दरले औद्योगिक वृद्धिदर हासिल गर्ने लक्ष्य राखिएको भएतापनि यस अवधिमा १.९५ प्रतिशतको वृद्धिदर मात्र हासिल हुन सक्यो । दशौं योजनाको पहिलो ४ वर्षको अवधिमा शान्ति

सुरक्षाको विग्रदो स्थितिको कारणबाट औद्योगीकरणको गतिमा नकारात्मक प्रभाव पर्न गएको थियो भने उद्योग क्षेत्रमा भौतिक पूर्वाधारको कमी, क्षमताको न्यून प्रयोग, व्यवसायिक वातावरणको अभाव, कमजोर आधारभूत संरचना, प्रविधि हस्तान्तरणको समस्या लगायतका कारणबाट उत्पादनमा कमी आउनु, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको कमी हुनु र आन्तरिक बजार सानो हुनु जस्ता समस्याहरू देखिएका छन् ।

वाणिज्य: व्यापारसंग सम्बन्धित नीतिगत र कानुनी आधारहरू विकास गर्ने तर्फ केही प्रयासहरू भएका छन् । स्वस्थ र प्रतिस्पर्धात्मक बजारको विकास गर्न र कर्पोरेट सुशासनको स्थापना गर्न प्रतिस्पर्धा ऐन, दामासाही ऐन, कम्पनी ऐन, साइबर ऐन आदि कार्यान्वयनमा आएका छन् । व्यापारिक बस्तुको आवागमनलाई छिटो छरितो गर्न एवं प्रकृयागत सरलीकरण गरी वैदेशिक व्यापारको लागत कम गर्न वीरगन्ज, भैरहवा र विराटनगरमा सुख्खा बन्दरगाहहरूको निर्माण गर्ने काम यस अवधिमा सम्पन्न भएका छन् । नेपाल विश्व व्यापार संगठन (WTO), तथा क्षेत्रीय संगठनहरू SAFTA र BIMSTEC मा प्रवेश भएबाट नयाँ समस्या, चुनौती र अवसर सिर्जना भएको छ । दशौं योजना अवधिमा बस्तु व्यापारतर्फ निर्यात ०.५ प्रतिशतले मात्र र आयात ८.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको अनुमान छ । फलस्वरूप दशौं योजनाले व्यापार घाटालाई कुल ग्राहस्थ उत्पादनको १२.२ प्रतिशतमा सीमित राख्ने लक्ष्य राखेकोमा १५.१ प्रतिशत पुगेको छ ।

आपूर्ति: सरकारले विगत लामो समयदेखि आपूर्तिको क्षेत्रमा विशेष गरी दुर्गम तथा पिछडिएको क्षेत्रमा खाद्यान्न, नून, रासायनिक मल, निर्माण सामग्रीको सहूलियत मूल्यमा आपूर्ति र कामको लागि खाद्यान्न कार्यक्रम संचालन गरिआएको छ । यसै क्रममा सरकारले दुर्गम क्षेत्रका ३० वटा जिल्लामा ढुवानी अनुदानमा खाद्यान्न तथा २२ वटा जिल्लामा आयोडिनयुक्त नूनको आपूर्ति गरिआएको छ । खुला तथा उदार अर्थ व्यवस्था अनुरूप केही आधारभूत उपभोग्य बस्तु (पेट्रोलियम पदार्थ, नून र खाद्यान्न) बाहेक अन्य बस्तुहरूको विक्री वितरणमा सरकारी नियन्त्रण रहेको छैन । तथापि पेट्रोलियम पदार्थहरूको नेपाल आयल निगमबाट विक्री वितरण भइरहेको छ । पेट्रोलियम पदार्थको मासिक ७६ हजार किलोलिटर माग रहेकोमा करीब ६० हजार किलोलिटर आपूर्ति भएको छ । खाद्यान्न तर्फ १७३ हजार क्विन्टल वार्षिक माग रहेकोमा ९७ हजार क्विन्टल वार्षिक आपूर्ति गर्न सकिएको छ ।

श्रम व्यवस्थापन र रोजगार प्रवर्द्धन: हाल प्रत्यक्ष बेरोजगार ४.९ प्रतिशत रहेको अनुमान छ । आन्तरिक श्रम व्यवस्थापनको लागि नयाँ श्रम तथा रोजगार नीति, २०६२ जारी गरिएको छ । आन्तरिक श्रम बजारमा पर्याप्त

रोजगारका अवसरको सिर्जना हुन नसकेकोले विभिन्न देशहरूमा हालसम्म करिब ८ लाख युवाहरू रोजगारीका लागि गएका छन् । तर, सरकारी कार्यविधि पूरा नगरी तेस्रो मुलुक जाने युवाहरूको संख्या पनि उल्लेख्य रहेको अनुमान छ । साथै कामका लागि भारतका विभिन्न स्थानहरूमा मौसमी र स्थायी रूपमा आप्रवासन गर्ने व्यक्तिहरू तेस्रो मुलुकमा जाने युवाहरूको तुलनामा बढिरहेको छ । श्रम प्रशासनले स्वदेशी तथा वैदेशिक रोजगारका क्षेत्रलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरी महिला तथा पुरुष कामदार/ कर्मचारीहरूलाई सुरक्षित, मर्यादित र उत्पादनमूलक रोजगारको अवसर सुनिश्चित गर्न थप प्रयास गर्नुपर्ने देखिएको छ । वैदेशिक रोजगारका लागि आकर्षण बढ्दै गए पनि सुरक्षित एवं व्यवस्थित गर्ने समस्या रहेको छ भने विदेशी श्रम बजारको माग बमोजिम सीपयुक्त र दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न सकिएको छैन ।

२.३ सामाजिक विकास क्षेत्र

शिक्षा: प्राथमिक विद्यालयलगायत शिक्षाको विभिन्न तहमा छात्रछात्रा दुवैको सहभागिता बढेको देखिन्छ । प्राथमिक विद्यालयमा खुद भर्नादर ८७.४ पुगेको छ । विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकामध्ये छात्राको प्रतिशत ४८, आदिवासी जनजातिको करिब ३८, दलितको १८ र अपाङ्गको १ रहेको देखिन्छ । कुल विद्यालय संख्या २८,१३१ पुगेको छ । प्राथमिकस्तरमा महिला शिक्षकको अनुपात ३०.६, दलितको २.५ र जनजातिको १७.८ रहेकोछ । मुलुकको कुल साक्षरता ५३.७ छ भने महिला साक्षरता ४२.५ रहेकोछ । साक्षरता लैङ्गिक समता सूचकाङ्क दशौं योजनाको अन्त्यसम्म ०.८ पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएकोमा ०.६१ पुगेको छ ।

अभै करिब १३ प्रतिशत बालबालिकाहरू प्राथमिक शिक्षाबाट वञ्चित रहेको देखिन्छ । विद्यालय र उच्च शिक्षास्तरमा पनि सबै लिङ्ग, वर्ग र क्षेत्रका छात्रछात्राहरूको समान पहुँच पुग्न सकेको छैन । कक्षा दोहोऱ्याउने दर र बीचमै कक्षा छोड्ने दर बढी छ भने उत्तीर्ण हुने दर सन्तोषजनक छैन । हरेक तहको शिक्षामा छात्रछात्राको पहुँच वृद्धि भैरहेको देखिए पनि गरिब, दलित खासगरी मधेशका दलित र आदिवासी जनजातिको भर्नादर न्यून रहेकोछ ।

स्वास्थ्य: स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएका नीतिगत, कार्यगत तथा संस्थागत सुधारका कारण स्वास्थ्य सेवामा जनताको पहुँच बढ्दै गएकोछ । क्षेत्रीय, अञ्चल, जिल्लास्तरीय अस्पतालदेखि हरेक गाउँ विकास समितिमा स्वास्थ्य संस्था सञ्चालन भइरहेका छन् । यसको परिणाम स्वरूप, नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण (DHS), २०६४ को नतिजा अनुसार मातृ मृत्युदर प्रति एक लाखमा २८१, बाल मृत्युदर प्रति हजारमा ६१, शिशु मृत्युदर ४८ र नवजात

शिशु मृत्युदर प्रति हजारमा ३४ पुगेको छ भने नेपालीको औसत आयु ६२ वर्ष पुगेको छ। यसमा पुरुषको भन्दा महिलाको औसत आयु बढी रहेकोछ। स्वास्थ्य क्षेत्रको सुधारका लागि राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति तथा अन्य उपक्षेत्रगत नीतिहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन्। आयुर्वेदिक स्वास्थ्य सेवा लगायत अन्य वैकल्पिक स्वास्थ्य सेवाको विस्तार भरहेकोछ। बालबालिकाको पोषणको स्थितिको सम्बन्धमा वि.सं २०५८ सालको तुलनामा वि.सं २०६४ सालमा उमेर अनुसारको उचाइ नपुग्ने (पुङ्को) प्रतिशत ५७ बाट घटी ४९, उचाइ अनुसार वजन नपुग्ने प्रतिशत ११ बाट बढी १३ र उमेर अनुसारको वजन नपुगेकोमा ४३ बाट घटी ३९ पुगेकोछ। तथापि, स्वास्थ्य संस्थाहरूको कमजोर भौतिक अवस्था तथा स्वास्थ्यकर्मी, औषधी र उपकरणको कमीको कारण जनतालाई आवश्यक एवं गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा सहज रूपमा उपलब्ध हुन सकेको छैन।

जनसंख्या: मुलुकको जनसंख्याको वार्षिक वृद्धिदर अझै पनि उच्च (२.२५%) छ। यहि वृद्धिदर कायम रहेमा नेपालको हालको जनसंख्या आगामी ३१ वर्षमा दोब्बर हुनेछ। वि.सं. २०३८ मा एक महिलाले आफ्नो प्रजनन अवधि भरमा सरदर ६.३ बच्चा जन्माउने गरेकोमा हाल नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०६४ को प्रारम्भिक नतीजा अनुसार कुल प्रजनन दर ३.१ छ भने कोरा जन्मदर २८.४ जना, परिवार नियोजनको साधन प्रयोग दर ४८ प्रतिशत पुगेको छ। शहरी क्षेत्रमा जनसंख्या वृद्धिदर घट्टै गएपनि ग्रामीण क्षेत्रमा जनसंख्या वृद्धिदर अझै पनि उच्च रहेकोछ। नेपालको जनसंख्याको वनावटमा बच्चा तथा केटाकेटीहरूको संख्या र वृद्धवृद्धाहरूको संख्या बढी रहेको देखिएकोले वृद्ध तथा बालआश्रितहरूको संख्या बढी रहेको छ। पुरुषहरूको बाह्य आप्रवासीको कारण हाल १०० जना महिलामा करिव ८९ जना पुरुषको अनुपात रहेको पाइएकोछ। प्रजनन स्वास्थ्यमा अझै पनि अपेक्षित उपलब्धिहरू हासिल गर्न सकिएको छैन। साथै, जनसंख्या सम्बन्धी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा पर्न आएको दोहोरोपना आएको तथा क्षेत्रगत निकायहरू बीच समन्वयको कमी रहेको देखिन्छ।

खानेपानी तथा सरसफाई: खानेपानी प्रणालीको विकास निर्माण, संचालन र सभारमा उपभोक्ता समूहको संलग्नता तथा सहभागितामासमेत व्यापक रूपमा वृद्धि भएकोछ। नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०६४ अनुसार करिव ९० प्रतिशत शहरका घरधुरी र करिव ८० प्रतिशत ग्रामीण घरधुरीमा खानेपानीको पहुँच पुगेकोछ। यसैगरी सरसफाईतर्फ शहरमा करिव ३७ प्रतिशत र गाउँमा २० प्रतिशत घरधुरीले सुधारिएको चर्पी प्रयोग गरेको देखिन्छ। यस्तै भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयका अनुसार करिव ७७ प्रतिशत जनताको खानेपानीमा पहुँच पुगेको र सरसफाईतर्फ करिव ४६

प्रतिशत जनताले व्यवस्थित चर्पीको प्रयोग गरेको देखिन्छ। तथापि, खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न निकायहरूको कार्यको नियमन तथा समन्वय कमजोर देखिएकोछ भने कतिपय स्थानमा आवश्यक सुविधा पुऱ्याउन सकिएको छैन। यस अतिरिक्त उपलब्ध खानेपानीको गुणस्तर सुधार्न पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन सकिएको छैन भने निर्मित खानेपानी प्रणालीको यथेष्ट मर्मतसम्भार गर्न सकिएको छैन।

महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानता: लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क र लैङ्गिक सशक्तीकरण मानाङ्क क्रमशः ०.४५२ र ०.३९१ रहेको पाइएको छ। महिलाहरूको श्रम सहभागिता ४८.९ र पुरुषको ६७.६ रहेको छ। त्यस्तै आयमा महिलाहरूको हिस्सा ३० प्रतिशत र प्रशासनिक सेवामा १२.७ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ। पुनस्थापित संसदबाट सम्पूर्ण राज्य संयन्त्रमा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गर्ने प्रस्ताव पारित भएको छ। बेइजिङ्ग कार्य योजना, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (CEDAW) सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्य योजना र चेलिबेटी बेचबिखन नियन्त्रण सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार भएको छ। महिलाहरूप्रति विभेदकारी कानूनमध्ये केहीमा संशोधन भएको छ। राष्ट्रिय महिला आयोग र क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूमा लैङ्गिक सम्पर्क विन्दुहरू स्थापना गरिएका छन्। एकल महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तीकरणका लागि सीप विकासमा सहयोग गरिएको छ। अर्थ मन्त्रालयमा लैङ्गिक बजेटसम्बन्धी संयन्त्र निर्माण गरिएको छ। स्थानीय विकास कार्यक्रमको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा महिलावर्गको सहभागिता अनिवार्य रूपमा गराउने परिपाटीलाई संस्थागत गरिएको छ। महिलाहरूको हक अधिकारको संरक्षणका लागि गैह्रसरकारी क्षेत्र एवं नागरिक समाजको सक्रियतामा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको छ। लैङ्गिक समानताको लागि कानुनी व्यवस्था, विकास कार्यक्रम र बजेटमा भने पर्याप्त मात्रामा सुधार हुन नसकेको महशुस गरिएको छ।

बालबालिका: १६ वर्ष मुनिका बालबालिका कुल जनसंख्याको ४०.९३ प्रतिशत रहेको छ। विद्यालय जाने उमेरका कुल बालबालिकामध्ये ८७.४ प्रतिशत विद्यालयमा भर्ना भएको देखिन्छ। विगतको आन्तरिक द्वन्द्वको क्रममा २३० बालबालिकाको मृत्यु भएको र १०७ जना अपाङ्ग भएको पाइएको छ। बालबालिकाको हितको लागि मुलुकी ऐनमा संशोधन र यौन तथा श्रम शोषणविरुद्ध कानून निर्माण भएको छ। बालश्रम सम्बन्धी गुरुयोजना २०६१-२०७१, बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ लागु भएको छ। बाल अधिकार महासन्धि का इच्छाधीन आलेखहरू र सार्क महासन्धि अनुमोदन भएका छन्। बालबालिकाका लागि १० वर्ष (२०६१-२०७१) राष्ट्रिय कार्ययोजना अनुसार विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुन थालेका छन्। बाल गृहहरू

सञ्चालनका लागि न्यूनतम मापदण्ड निर्धारण भएको छ। स्वास्थ्य, शिक्षा तथा बाल सहभागितामा सुधार हुँदै गएता पनि विशेष गरी दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, ग्रामीण र गरिबीको मारमा परेका परिवारका बालबालिकाको शिक्षा स्वास्थ्य लगायतका सेवामा पहुँच र सामाजिक सुरक्षाको स्थितिमा आशातीत रूपमा सुधार हुन सकेको छैन।

अपाङ्गता: कुल जनसंख्यामा विविध किसिमको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिशत १ देखि ८ सम्मको भिन्नता पाइएको छ। यस क्षेत्रमा अपाङ्ग सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना २०६३ भई अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय समन्वय समितिको गठन समेत भएको छ। विशेष शिक्षा कक्षा संचालन, अपाङ्ग पुनर्स्थापना सीपमूलक आदि तालिमहरू सञ्चालन भएका छन्। कोटा बमोजिम स्थानीय निकायबाट मासिक रूपमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्ने गरिएको छ। अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय समन्वय समितिको गठन भएको छ। अपाङ्ग विद्यार्थीहरूलाई छात्रवृत्ति प्रदान गरिँदै आएको छ। सरकारी भवन तथा भौतिक पूर्वाधारलाई अपाङ्गमैत्री बनाउने प्रयास भैरहेको छ। तथापि, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सशक्तीकरण र पुनर्स्थापनाका लागि पर्याप्त कार्यक्रमहरू आउन सकेका छैनन् र संचालित कार्यक्रमहरूको दायरा र प्रभावकारिता पनि सीमित भएकाले उनीहरूको स्थितिमा उल्लेखनीय सुधार हुन सकेको छैन।

ज्येष्ठ नागरिक: कुल जनसंख्याको ६.५ प्रतिशत भाग ६० वर्षमाथिका ज्येष्ठ नागरिकहरूको रहेको छ। विगतमा ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि केही कल्याणकारी संरक्षणत्मक कार्यको थालनी गरिएको छ। तदनुसार ४७ जिल्लामा ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्योपचार सेवा कार्यक्रम सञ्चालन भैरहेको छ। अधिराज्यका विभिन्न स्थानमा बृद्धाश्रम, दिवा सेवा केन्द्रहरूलाई अनुदान उपलब्ध गराउदै आइएको छ। ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी एक उच्चस्तरीय ज्येष्ठ नागरिक समन्वय समितिको गठन भएको छ। परित्यक्त, असहाय बृद्धहरूका लागि बृद्धाश्रममा आश्रयको व्यवस्था गरिँदै आएको छ। पाँचै विकास क्षेत्रमा नमूना बृद्धाश्रमको विकास गर्ने कार्य भैरहेको छ। ज्येष्ठ नागरिक कल्याण कोषको स्थापना गरिएको छ। ज्येष्ठ नागरिक नीति तथा कार्यनीति २०५८ अनुसार योजनाबद्ध ढंगले कार्य गर्ने व्यवस्थाको थालनी भएको छ। ज्येष्ठ नागरिक/विधवालाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्ने गरिएको छ।

गैरसरकारी संस्था: देशको सामाजिक आर्थिक जीवनमा गैर सरकारी संस्थाहरूको भूमिका एवं लगानीमा उल्लेखनीय विस्तार भएको छ। हाल मुलुकमा २०,८५४ वटा गैरसरकारी संघ संस्थाहरू कार्यरत छन्। ती सबैलाई एकद्वार नीतिमार्फत कार्यान्वयन गरिनुको साथै सामाजिक सेवाको क्षेत्रलाई मर्यादित, व्यवस्थित र जवाफदेही बनाउनेतर्फ प्रयास भएतापनि यस क्षेत्रको

लगानी र क्रियाकलापलाई प्रभावकारी सहजीकरण, समन्वय र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका माध्यमबाट राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा बाञ्छित मात्रामा निर्दिष्ट गर्न सकिएको छैन।

युवा: नेपालको कुल जनसंख्यामध्ये १५ देखि ३४ वर्ष उमेर समूहका युवाहरू ३३.५ प्रतिशत रहेका छन्। जनसंख्याको यति ठूलो भाग ओगट्ने युवाहरूलाई विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउने प्रयास भैरहेको छ। ऐतिहासिक जनआन्दोलनको क्रममा युवाहरू देशको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरणका लागि अग्रपंक्तिमा समेत देखापरे। युवाहरूको उर्जालाई देश विकासमा समाहित गर्न प्रभावकारी रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

सामाजिक सुरक्षा : अति गरिव, द्वन्द्व पिडित, दलित, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अनाथ र जोखिममा परेका बालबालिका तथा महिला र प्राकृतिक प्रकोप पीडित व्यक्ति तथा समूहको लागि हाल सरकारले केही सामाजिक सुरक्षणको कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ। त्यस्ता व्यक्ति तथा समूहको मानव अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि नयाँ तथा विस्तृत नीति तथा कार्यक्रम तय हुन सकेको छैन।

२.४ पूर्वाधार क्षेत्र

सडक: यातायातलाई समग्र विकासको आधारस्तम्भको रूपमा लिई विगत वर्षहरूदेखि नै सडक निर्माणमा विशेष जोड दिइँदै आएको छ। फलस्वरूप आ.व. २०६३/६४ को अन्त्यसम्ममा कालोपत्रे ५,३६० कि.मि., खण्डास्मित ४,८५४ कि.मि. र कच्ची ७,६२६ कि.मि.समेत गरी जम्मा १७,८४० कि.मि. सडक निर्माण हुने अनुमान छ। हालसम्म १,१९७ वटा मोटर चल्ने पुलहरू निर्माण भएका छन्। सबै जिल्ला सदरमुकाममा सडक यातायात पुऱ्याउने नीति भए तापनि हालसम्म ६३ जिल्ला सदरमुकामसम्म मात्र सडक पुऱ्याउन सकिएको छ। सडक यातायातले नछोएको कर्णाली अञ्चलको कालिकोट र जुम्लामा आ.व. २०६३/६४ मा सडक पुगेको छ। सडकलगायत अन्य भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्दा निजी क्षेत्रको संलग्नता अभिवृद्धि गर्न निर्माण, स्वामित्व, सञ्चालन र हस्तान्तरण (BOT) को अवधारणालाई अगाडि बढाइएको भएता पनि आशातीत रूपमा निजी क्षेत्रको लगानी बढ्न सकेको छैन। साथै निर्मित सडकको उचित मर्मत सम्भार हुन नसक्दा त्यस्ता संरचनाहरूबाट अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुन सकिरहेको छैन।

विद्युत: मुलुकभरी आ.व. २०६३/६४ सम्म कुल ५६० मेगावाट मात्र विद्युत उत्पादन भएको छ भने करिब २,१०० गा. वि. स. मा मात्र जलविद्युत सेवा उपलब्ध छ। विद्युत प्रसारण लाइनतर्फ ३३ के.भी. देखि १३२ के.भी. क्षमताका लाइनहरूको कुल लम्बाइ ३३३२.८६ कि.मी. पुगेको छ। विद्युतको बढ्दो माग

बमोजिम नयाँ आयोजनाहरू संचालन हुन नसक्दा माग बमोजिम आपूर्ति हुन नसक्नु एवं विद्युत चुहावटलाई अपेक्षित रूपमा नियन्त्रण गर्न नसक्नु विद्युत क्षेत्रमा देखिएका मुख्य समस्या एवं चुनौती हुन। निजी क्षेत्रको सहभागिता अभिवृद्धि गरी जलविद्युत क्षेत्रलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्ने प्रमुख नीति अनुरूप निजी क्षेत्रबाट केही जलविद्युत आयोजनाहरू सम्पन्न भइसकेका छन् भने कतिपय आयोजनाहरू संचालन गर्न इजाजत पत्र प्रदान गरिए तापनि संचालन भएका छैनन्।

सिंचाइ: हालसम्म कृषियोग्य जमिनमध्ये ६६ प्रतिशत जमिनमा मात्र (११,६८,१४४ हेक्टर) सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउन सकिएको छ। सतही र भूमिगत सिंचाइ सुविधा विस्तार गरी कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने नीति लिइए तापनि यसतर्फ अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन। तराई क्षेत्रमा स्यालो ट्यूबवेलमा प्रत्यक्ष अनुदान घटेपछि सिंचाइ सुविधाको विस्तारमा ढस आएको छ भने सम्पन्न आयोजनाहरूको यथोचित मर्मत संभारमा समस्या देखिएको छ।

सूचना तथा सञ्चार: हुलाक सेवातर्फ आन्तरिक द्रुत सेवा, वैदेशिक द्रुत डाँक सेवा र अन्तर्राष्ट्रिय धनादेश सेवाको क्षेत्रमा उल्लेख्य विस्तार भएको छ। यसैगरी सिडि रोममा पत्रपत्रिकाहरू सुरक्षित गर्ने काम सुरु गरिएको छ। यसैगरी नेपाल टेलिभिजनले भू-उपग्रह केन्द्र स्थापना गरी आफ्नो प्रसारण आरम्भ गरेको छ। रेडियो नेपालको पहुँच ७२ प्रतिशत जनतामा प्रष्ट सुनिने गरी पुगेको छ। निजी क्षेत्र समेतको संलग्नतामा टेलिफोन (मोवाइल समेत) घनत्व प्रतिहजार ५५ पुगेको, मोवाइल टेलिफोन ग्राहक संख्या ९ लाख १६ हजार ६३९ पुगेको, २७६२ गा.वि.स.मा टेलिफोन सेवा पुगेको र ५८ जिल्लामा इमेल/इन्टरनेट सेवा पुगेको छ। पत्रपत्रिकातर्फ दैनिक ३४०, साप्ताहिक १६६१ र अन्य २६१३ गरी कुल पत्रपत्रिका दर्ता संख्या ४६१४ पुगेको छ। टेलिभिजनतर्फ १६ वटा निजी टेलिभिजनले इजाजत प्राप्त गरेकोमा ७ वटा सञ्चालनमा रहेका छन् भने ४९० केवुल टि.भी.ले सञ्चालन अनुमती प्राप्त गरेका छन्। रेडियोतर्फ २०५ वटा एफ.एम. रेडियो सञ्चालनको इजाजत प्राप्त गरेकोमा ७२ वटा सञ्चालनमा रहेका छन्। तथापी समयानुकुल र गुणस्तरीय प्रविधिको कमी, विकट भौगोलिक स्थिति, आन्तरिक द्वन्द्व, समन्वयको कमी, श्रोत र साधनको अपर्याप्तता आदि जस्ता समस्याहरूले गर्दा लक्षित उद्देश्य प्राप्तमा कठिनाई महशूस गरिएको छ।

आवास तथा शहरी विकास: नेपालमा हाल शहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनसंख्या करीब १५ प्रतिशत रहेको र प्रति वर्ष यो संख्या ३.५ प्रतिशत भन्दा बढीका दरले बढिरहेको छ। कुल शहरी जनसंख्याको एक तिहाई भाग (५०

हजारभन्दा कम जनसंख्या भएका) ४२ वटा साना नगरपालिकामा केन्द्रित रहेको छ भने दुईतिहाई जनसंख्या १६ वटा ठूला नगरपालिकामा केन्द्रित रहेको छ। व्यवस्थित वस्ती विकासका लागि हाल निजी क्षेत्रको सक्रियता बढिरहेको छ।

एकातिर बढ्दो शहरीकरणलाई व्यवस्थित गरी शहरी बासिन्दाका लागि आवश्यक सेवा सुविधा सुलभ ढङ्गले उपलब्ध गराउन सकिएको छैन भने अर्कोतर्फ छरिएर रहेका ग्रामीण वस्तीहरूलाई व्यवस्थित गर्ने र गाउँ नगरबीच अन्तरसम्बन्ध सुदृढ गर्ने सन्दर्भमा पर्याप्त काम हुन सकेको छैन।

वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि: वातावरणीय व्यवस्थापनलाई विकास कार्यसंग आवद्ध गर्ने उद्देश्यले वातावरण कानुनले तोके बमोजिम वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन कार्य अपनाई सकिएको छ। वातावरण शिक्षाको प्राथमिक तहदेखि विश्वविद्यालयसम्म वातावरण शिक्षाको पठन पाठन भई जनशक्ति उत्पादन गर्ने कार्य भएको छ। सवारी प्रदुषण र औद्योगिक निष्काशन न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन गर्न वातावरण मापदण्ड कार्यान्वयनमा रहेका छन्। क्योटो प्रोटोकल अन्तर्गतको स्वच्छ विकास संयन्त्रबमोजिम कार्बन व्यापारबाट लाभ लिने कार्यको थालनी भएको छ। यसैगरी देशका विभिन्न स्थानमा ग्रामीण सूचना केन्द्र स्थापना भएका छन्। विज्ञान तथा प्रविधि नीतिलाई परिमार्जन गरिनुका साथै जैविक प्रविधि नीति, ग्रामीण ऊर्जा नीति, विद्युतीय कारोवार ऐन र नियमावली लगायतका कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्थाहरू भएका छन्। नेपालमा पहिलो पटक DNA परीक्षण गर्ने कार्य प्रारम्भ भएको छ। वैकल्पिक ऊर्जातर्फ हालसम्म करीब १ लाख ७० हजार बायो ग्यास प्लान्ट स्थापना भएको, ९.५ मेगावाट जलविद्युत् उत्पादन भएको, ८१ हजार सोलार होमसिस्टम जडान भएको तथा २ लाख १३ हजार सुधारिएको चुलो जडान गरिएको छ। त्यसैगरी नवीकरणीय ऊर्जा अनुदान नीति र कार्यविधि लागु हुनुका साथै वैकल्पिक ऊर्जाबाट ५.१ प्रतिशत जनतालाई विद्युत् सेवा उपलब्ध भएको छ।

उल्लिखित उपलब्धिहरूका बाबजुद वातावरण क्षेत्रमा अन्तरनिकायगत समन्वयको अभावले कार्यक्रम कार्यान्वयनमा वातावरणीय पक्षले प्राथमिकता पाउन सकेको छैन। विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रमा देशको आवश्यकता अनुसार उपयुक्त प्रविधिको विकास, अनुसन्धान र प्रयोग गर्नु पर्ने देखिन्छ।

२.५ मानव अधिकार

राष्ट्रियस्तरमा मानव अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन र अनुगमनका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग तथा राष्ट्रिय जनजाति प्रतिष्ठान जस्ता संस्थाहरूको स्थापना भएको छ।

मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार भई कार्यान्वयनमा रहेको छ। धेरै विभेदकारी नीति तथा कानूनहरूमा परिमार्जन गरिएको छ। गैर सरकारी क्षेत्रमा मानव अधिकारको स्थितिको निगरानी गर्ने, सचेतना कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने, कानुनी परामर्श तथा सहायता प्रदान गर्ने, पक्षपोषण, मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको अनुसन्धान र सूचनाहरू प्रचार प्रसार गर्ने थुप्रै संस्थाहरू सक्रिय रहेको भएता पनि तिनमा समन्वय ल्याउनु पर्ने देखिन्छ।

२.६ शान्ति तथा सुशासन

वित्तिको पाँच दशकको अवधिमा नेपालको शासन व्यवस्थाले लोकतान्त्रिक स्वरूप ग्रहण गर्ने क्रममा सुशासनका प्रमुख अवयवहरू राजनैतिक स्थिरता, जन आवाज, उत्तरदायित्व र भ्रष्टाचार नियन्त्रण सहितको विधिको शासन स्थापित गर्ने प्रयासका बावजूद राजनैतिक अस्थिरता बढेको र सरकारलाई पूर्ण जनविश्वास प्राप्त गर्न कठिनाई भएको देखिन्छ। ट्रान्सपरेन्स इन्टरनेशनलको पछिल्लो भ्रष्टाचार अनुभव सूचकाङ्क (Perception of Corruption Index) ले विश्वका राष्ट्रहरूको तुलनामा नेपालको स्थिति अन्तिम चौथाइमा रहेको देखाएको छ।

ऐतिहासिक दोस्रो जनआन्दोलनको सफलता, प्रतिनिधि सभाको घोषणा र सात दल एवं नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच सम्पन्न बृहत् शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधान र सरकारको न्यूनतम साभ्ना कार्यक्रम जारी भएपश्चात् राज्यव्यवस्था पुनःसंरचना सम्बन्धमा गति र आकार ग्रहण गर्दै आएको छ। राज्यको संरचनामा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मजदुर, किसान, अपाङ्ग र पिछडिएका वर्ग र क्षेत्रको वास्तविक सहभागिताका लागि संरचनागत एवं नीतिगत सुधार अपरिहार्य छ।

शासन व्यवस्थाको आधारस्तम्भ को रूपमा रहेको निजामती सेवाको शासकीय सोचमा केही परिवर्तन आइ जनमुखी एवं समावेशी प्रशासनको आवश्यकताको बोध भएको छ। विश्वव्यापी बन्दै गएको नयाँ सार्वजनिक व्यवस्थापनका कतिपय सान्दर्भिक पक्षहरूलाई अवलम्बन गर्दै लगिएको छ।

शान्ति सुरक्षा लगायत अपराध नियन्त्रणका लागि नेपाल प्रहरीको संगठनलाई बदलिँदो चुनौतीसँग सामना गर्न समयसापेक्ष थप सुदृढ गराउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ। साथै, अन्तर्राष्ट्रिय सीमा व्यवस्थापन लगायतका घरेलु सुरक्षासम्बन्धी सेवा अभिवृद्धि गर्न संगठनात्मक सुदृढिकरणमा थप ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको सन्तोषजनक कार्यान्वयन र स्थानीय

प्रतिनिधिमूलक संस्थाको जवाफदेहितामा आएको अभिवृद्धिबाट स्थानीय निकायहरू सुदृढ हुँदै गएको भए पनि ती निकायहरूमा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको रिक्तताबाट स्थानीयस्तरको सेवा प्रवाहमा असर परेको छ। राजनीतिक, प्रशासनिक र वित्तीय अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दै स्थानीयस्तरसम्म गरिने विकेन्द्रीकरण एवम् निक्षेपण लामो समयसम्म अवरुद्ध रहन नहुने अवस्थामा राजनैतिक सुभ्रुकका आधारमा जनताको काम गराउने अन्तरिम संयन्त्र निर्माण हुन भने सकेको छैन।

सेवाग्राही र उपभोक्तामा आएको जागरणका कारण सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने कार्यालयहरू बढी सजग एवं सेवामुखी हुँदै गएका छन्। विकास तथा सेवा वितरण प्रक्रियामा सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिताका माध्यमबाट सुशासन अभिवृद्धि गर्न उपभोक्ता हित सम्बन्धी कानून, आचार संहिता, सेवा वडापत्रहरू जारी भइ सेवा प्रवाहमा हुने ढिलासुस्तीमा कमी आएको छ। नागरिक समाज र सञ्चारजगतको अनुगमनकारी भूमिका अभिवृद्धि भई जनसरोकारका मुद्दाहरू सार्वजनिक भई सुधारोन्मुख रहेका छन्।

२.७ स्थानीय विकास र विकेन्द्रीकरण

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ अनुरूप स्थानीय निकायहरूलाई अधिकार प्राप्त भई स्थानीय निकायहरूको क्षमतामा वृद्धि भएको छ। जनताका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिमा स्थानीय स्रोत, साधन र क्षमतालाई परिचालन गरी सामाजिक, आर्थिक तथा संस्थागत र भौतिक पूर्वाधार विकास गर्नेतर्फ स्थानीय विकासका कार्यक्रमहरू उन्मुख रहेका छन्। ५२ जिल्लामा आवधिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा भएको छ भने ७४ जिल्लामा जिल्ला यातायात गुरुयोजना तर्जुमा भएका छन्। विषयगत निक्षेपणतर्फ २२६३ प्राथमिक विद्यालय र १४१७ प्राथमिक स्वास्थ्य संस्थाहरू स्थानीयस्तरमा हस्तान्तरण गरियो। भोलुंगे पुलतर्फ ८४३ वटा निर्माण सम्पन्न भएका छन्। अति विपन्न परिवारलाई लक्षित गरी ल्याइएको पश्चिम तराई गरिवी निवारण आयोजना र पश्चिम उच्च पहाडी क्षेत्र गरिवी निवारण आयोजनाहरूबाट मध्य तथा सुदूर पश्चिमका जिल्लाहरूमा ग्रामीण जनताको आयस्तरमा वृद्धि भएको छ।

विकेन्द्रीकरण तथा स्थानीय स्वशासन पद्धतिलाई संस्थागत गरी जनतामा पुचाइनु पर्ने सेवा प्रवाहमा जनताको अर्थपूर्ण सहभागिता जुटाउने प्रयास भए तापनि जारी द्वन्द्व र निर्वाचित जनप्रतिनिधिविहिन अवस्थाले यस क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति हासिल हुन सकेको छैन।

२.८ शान्ति, पुनःस्थापना र पुनःएकीकरण

एक दशक लामो आन्तरिक द्वन्द्वबाट मानवीय क्षतिका साथै भौतिक पूर्वाधारतर्फ राष्ट्रले ठूलो क्षति व्यहोर्नु परेको छ। सो क्रममा ११,३०० जनाले ज्यान गुमाउनु पुगे। त्यसैगरी पछिल्लो तथ्यांक अनुसार रू. ५ अर्ब बराबरको भौतिक क्षति भएको अनुमान छ। द्वन्द्वका कारण सबैभन्दा बढी क्षति प्रहरी कार्यालय, गा.वि.स. भवन, स्थानीय स्तरका सेवा इकाइ कार्यालय भवनहरू र सञ्चार सम्प्रेषणका माध्यम र टेलिफोनका पूर्वाधारलाई पुगेको छ।

द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रका बासिन्दाहरू उल्लेख्य रूपमा विस्थापित भएका छन्। आफ्नो स्थायी बसोबास त्याग्न बाध्य भएका द्वन्द्व पीडितहरू विभिन्न स्थानमा आश्रय लिई कष्टकर जीवन विताइरहेका छन्। तिनीहरू सदरमुकाम आसपास र शहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका कारण ती स्थानमा रहेका सरकारी सेवा प्रवाह केन्द्रहरूमा अत्यधिक चाप देखिएको छ। द्वन्द्व पीडितहरूको मानवोचित हेरचाह र पुनःस्थापनाका सम्बन्धमा समग्र व्यवस्थापन गर्न एक छुट्टै शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालयको स्थापना भई पुनःस्थापन, पुनःनिर्माण लगायत सामाजिक समायोजना सम्बन्धी कार्यमा मित्र राष्ट्रहरूबाट समेत प्राथमिकताका साथ सहयोग प्राप्त हुने प्रतिबद्धता आएको छ।

२.९ समावेशी विकास

मुलुकको कुल जनसंख्यामा दलितमध्ये ४६ प्रतिशत, पहाडी जनजाति (मगर, तामाङ, गुरुङ, राई, लिम्बु) मध्ये ४४ प्रतिशत र मुस्लिम समुदाय मध्ये ४१ प्रतिशत गरिबीको रेखामुनी रहेको देखिएको छ। राष्ट्रिय औसत ३१ प्रतिशतको तुलनामा गरिबीको अनुपात निकै बढी रहेको यी समुदायहरूको राज्यको साधन-स्रोत र विकास लगानी तथा प्रतिफलमा सीमित पहुँच रहेको देखिन्छ।

महिला सशक्तीकरण, लैङ्गिक समानता, लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण सम्बन्धमा कानुनी, नीतिगत, संस्थागत र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सुधार भएका छन्। महिलाको आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरणका लागि बचत तथा कर्जा कार्यक्रमबाट उत्साहजनक प्रगति भएको छ। समष्टीगत आर्थिक परिवेश, विकास प्रक्रिया, बजेट तथा नीति निर्माणमा लैङ्गिक दृष्टिकोण अवलम्बन गर्न जरूरी छ।

अपाङ्गताको क्षेत्रमा अपाङ्ग सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना २०६३ तयार भएको छ। अपाङ्गहरूले प्रयोग गर्ने सहायक सामाग्रीहरूमा भंसार छुटको व्यवस्था गर्नुका साथै निःशुल्क स्वास्थ्य सेवामा वृद्धि गरिएको छ।

आर्थिक र सामाजिक विकास प्रक्रियामा अपाङ्ग मैत्री भावना समाहित गर्न जरूरी देखिन्छ।

छुवाछुत तथा जातीय विभेदको अन्त्य एवं दलित तथा आदिवासी जनजातिको सशक्तीकरण तथा मूलप्रवाहीकरणका लागि विभिन्न नीतिगत तथा संस्थागत प्रयासहरू भएका छन्। कर्णालीलगायत पिछडिएका क्षेत्र र दुर्गम पहाडी जिल्लाहरूलाई लक्षित गरेर सञ्चालन गरिएका कार्यक्रमबाट सो क्षेत्रका बासिन्दालाई सीमित रूपमा मात्र लाभ भएकोछ। यति हुँदाहुँदै पनि नीति निर्माण निकाय र प्रक्रियाहरूमा दलित र आदिवासी जनजातिको सहभागितामा खासै वृद्धि भएको छैन। निजामती सेवामा दलित, जनजाति र मधेशीको सहभागिता अत्यन्तै न्यून छ। आदिवासी जनजातिहरूको संस्कृति र भाषाहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा ठोस काम हुन सकेका छैनन्। समावेशी राजनैतिक वातावरण बन्न थालेता पनि राज्यको विभिन्न अङ्गमा समावेश गराउने विधि, प्रक्रियाको व्यवस्थापन गम्भीर चुनौतीका रूपमा रहेको छ। तराईका सुविधाबाट वञ्चित समुदायहरू/जातिहरूलाई पहिचान गरेर उनीहरूलाई विकासको मूलप्रवाहमा समाहित गराउन भने यस अवधिमा खासै काम हुन सकेन।

२.१० कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

कार्यान्वयन: मध्यावधि खर्च सरचनाका माध्यमबाट कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूलाई प्राथमिकीकरणको आधारमा सञ्चालन गर्ने गरिएकोछ। सार्वजनिक खरिद प्रकृत्यामा सरलता र दक्षता ल्याउन सार्वजनिक खरिद ऐन लागु भएको छ। स्थानीय निकायमा अधिकार र साधनको निक्षेपण गर्नुका साथै जिल्लास्तरीय कार्यक्रमको रकमान्तर र कार्यक्रम संशोधन जिल्ला विकास समितिले नै गर्न सक्ने व्यवस्था छ। द्वन्द्वको समयमा पनि स्थानीय स्तरमा विकास क्रियाकलापहरू संचालन गर्न सामुदायिक संस्थाहरू, उपभोक्ता समूहहरू र गैर सरकारी संस्थाहरू परिचालन भए।

समयमा अख्तियारी तथा वार्षिक कार्यक्रम कार्यस्थलमा नपुग्नु, खरिद प्रकृत्या भन्कटिलो भई ठेक्का सम्भौता समयमा हुन नसक्नु, कर्मचारीको जवाफदेहिता नतिजा भन्दा प्रकृत्याबाट खोजिनु, सम्पादन गरिएको कामसंग कर्मचारीको वैयक्तिक मूल्यांकनलाई आवद्ध गर्न नसकिनु जस्ता कारणहरूबाट आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा ढिलासुस्ती हुने गरेको छ।

सञ्चालित विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनमा अवरोध उत्पन्न हुनु, विष्फोटक पदार्थको आवश्यकता पर्ने स्थानमा तिनको प्रयोगमा बाधा उत्पन्न हुनु, मुलुकको ध्यान विकास-निर्माण भन्दा शान्ति-सुव्यवस्थातिर खिचिनु जस्ता कारणहरूले आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा प्रतिकूल असर

पन्थो ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन: आयोजना तथा कार्यक्रम तहको वितीय तथा भौतिक प्रगतिको समीक्षामा सीमित रहेको विगतको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्थालाई सुधार गरिएको छ । यस अनुरूप केन्द्रस्तरमा गरिबी अनुगमन तथा विश्लेषण व्यवस्थाको विकास गरी यसलाई संस्थागत गर्ने प्रयास गरिनुका साथै गरिबी न्यूनीकरण रणनीति पत्रका निश्चित सूचकहरू अन्तर्गत रही वार्षिक प्रगति प्रकाशन गर्ने गरिएको छ । यसैगरी जिल्लास्तरका लागि समेत जिल्ला गरिबी अनुगमन तथा विश्लेषण प्रणालीलाई संस्थागत गर्न प्रारम्भ गरिएको छ । सहभागितामूलक गरिबी अनुगमन व्यवस्थाको रूपरेखा तयार गरी त्यसका आधारमा नागरिक प्रतिवेदन कार्डको नमूना परीक्षण गरिएको छ । घर परिवार सर्वेक्षणमा देखिएका विसंगतिहरूलाई सुधार गर्ने क्रममा सर्वेक्षणहरूलाई व्यवस्थित गरिनुका साथै नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण र जनसांख्यिक तथा पारिवारिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण सम्पन्न गरिएको छ । यसैगरी बजेट निकासालाई कार्यसम्पादनसँग आवद्ध गर्ने कार्य सम्पादनमूलक बजेट निकास प्रणाली लागु गरिएको छ ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी व्यवस्थालाई सशक्त बनाउन भएका प्रयासहरूलाई संस्थागत गर्न नसकिनु, अनुगमन तथा मूल्यांकन बढी प्रक्रियामुखी हुनुका साथै उच्च तहको प्रतिबद्धताको कमी रहनु यस क्षेत्रमा देखिएका प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. विकास प्रक्रियाका विद्यमान चुनौतीहरू

संक्रमणकालीन नेपालको द्रुत विकासका सामु निम्न चुनौतीहरू देखिएका छन् :

- राज्यको उपस्थिति र उपयोगिता सिद्ध गर्नु ।
- राज्यको पुनःसंरचनाको प्रयाससंगै विकास प्रयासहरूलाई समायोजित गर्दै राष्ट्रलाई दिगो शान्ति र समृद्धितर्फ उन्मुख गराउनु र आम नागरिकलाई परिवर्तनको अनुभूति दिँदै भविष्यप्रति आशावादी बनाउनु ।
- राज्य, नागरिक र निजी क्षेत्रबीच आपसी विश्वासको सम्बन्ध स्थापित गर्नु ।
- विगतको द्वन्द्वबाट प्रभावित सबैलाई यथाशीघ्र राहत दिनु, पुनःस्थापित गर्नु, बिग्रे-भत्केका संरचनाको पुनःनिर्माण गर्नु ।
- अत्यन्तै न्यून अवस्थामा रहेका आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई

गतिशील बनाउँदै उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न विश्वासिलो लगानीको वातावरण तयार गर्नु ।

- विकासको क्रममा पछाडि पारिएका क्षेत्र, समुदाय, समूहलाई राज्यले गरेका विकास प्रयासमा सहभागी बनाई विकास प्रतिफल सुनिश्चित गर्नु ।
- राष्ट्रिय हितका नीतिहरूलाई सर्वस्वीकृत रूपमा ग्रहण गरी निरन्तरता दिनु ।

४. अवसरहरू

उल्लिखित चुनौतीहरू विद्यमान भए पनि मुलुकमा निश्चित अवसरहरू प्राप्त छन् । तिनको उपयोग गरी मुलुकको विकास प्रक्रियालाई अघि बढाउन सकिने स्थिति रहेको छ ।

- ऐतिहासिक रूपमा कायम भएको राजनीतिक समझदारी एवं सहमतिपूर्ण स्थितिको उपयोग गरी आर्थिक समृद्धि र सामाजिक न्याय कायम गर्ने नवीन अवसर सिर्जना भएको ।
- शान्ति कायम भएपछि स्वदेशी तथा विदेशी लगानीका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना भएको ।
- भारत र चीनमा भएको उच्च विकास दरको फाइदा उठाई बजार संयन्त्र तथा पूर्वाधार विस्तार एवं अन्य बहुपक्षीय सहयोग आदान प्रदान गर्नसक्ने संभावना देखिएको ।
- विभिन्न समूह, व्यक्ति, उद्यमी, व्यवसायी तथा खोजकर्ताले गरेका नयाँ एवं सफल प्रविधि र प्रक्रियालाई उपयोग र प्रवर्द्धन गर्न सकिने स्थिति रहेको ।
- जनसांख्यिक संरचनामा सक्रिय जनशक्तिको हिस्सा बढेको सन्दर्भमा देश विकासका लागि आवश्यक मानव पूँजी उपलब्ध भएको ।
- देशको भू-धरातलीय बोनोट एवं हावापानीको कारणले सांस्कृतिक, जैविक एवं पर्यावरणीय विविधता प्रचुर मात्रामा रहेको ।
- नेपालको अपार जलसम्पदा विकासका लागि प्रमुख साधनका रूपमा रहेको ।
- विदेशमा कार्यरत नेपालीहरूबाट वर्षेनी भित्रिने विप्रेषण रकमलाई लगानी गर्न सक्ने अवस्था रहेको ।
- लोकतान्त्रिक व्यवस्था स्थापना र सुदृढीकरणको प्रयास, मानव अधिकारप्रतिको प्रतिबद्धता एवं सुशासन कायम गर्ने दृढताका

कारण राष्ट्रको छविमा सुधार भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग उपलब्ध हुने सम्भावना बढेको ।

- विगत ५० वर्षमा सिर्जना भएका भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार, सुशासन तथा विकेन्द्रित शासनका लागि भएका प्रयास र अनुभवहरूले भावी विकासका लागि आधार प्रदान गरेको ।
- क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनःनिर्माण गर्दा पुरानो संरचनालाई समेत पुनरावलोकन गरी नयाँ सोचको उपयोग गर्ने अवसर प्राप्त भएको ।
- देशमा गतिशील एवं सबल हुँदै गइरहेको नागरिक समाज तथा गैर सरकारी क्षेत्र विकास प्रक्रियाका लागि सहयोगी हुने देखिएको ।

५. दीर्घकालीन सोच (Vision)

समृद्ध, आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपालको निर्माण गर्नु यस योजनाको दीर्घकालीन सोच रहेको छ। सो परिकल्पित अवस्थामा नेपाल निरपेक्ष गरिबीको अवस्थाबाट मुक्त हुनेछ र सबै नेपालीहरूले मानवोचित जीवन यापनका लागि पूर्ण अधिकार प्राप्त गरेका हुनेछन्। त्यस अवस्थामा जनतालाई आफ्नो क्षमताको उपयोगका लागि कानुनी रूपमा समान अधिकार र आर्थिक तथा सामाजिक अवसर प्राप्त हुनेछ। आधुनिकताको सोचले सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, आर्थिक, वित्तीय लगायतका पक्षमा जनताको स्थितिमा परिवर्तन हुने, व्यवहारमा सुधार ल्याउने र उपयुक्त प्रविधि तथा नवीनतम अवधारणाहरू ग्रहण गर्ने स्थिति रहनेछ। न्यायपूर्ण अवस्थामा धनी र गरिब बीचको खाडल कम हुँदै कानुनी, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक, आर्थिक, जातीय, लैंगिक, शारीरिक अवस्था र भौगोलिक सबै प्रकारका विभेद र असमानता अन्त्य हुनुकासाथै सामाजिक न्याय, आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूति र सुशासनको स्थिति आउनेछ।

६. लक्ष्य

समृद्ध, आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माणका लागि आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरणको आधार तयार गर्नु यस अन्तरिम योजनाको प्रमुख लक्ष्य रहेको छ।

७. उद्देश्य

देशमा विद्यमान बेरोजगारी तथा गरिबी घटाइ दिगो शान्ति स्थापना गरी आमजनताको जीवनमा प्रत्यक्ष परिवर्तनको अनुभूति दिलाउनु यस योजनाको प्रमुख उद्देश्य हुनेछ।

८. रणनीतिहरू

यस योजनाका रणनीतिहरू निम्नबमोजिम हुनेछन्:

● शान्ति, पुनःनिर्माण र पुनःस्थापना गर्ने ।

द्वन्द्वबाट बिग्रे-भत्केका, मर्मत सम्भार हुन नसकेका तथा कार्यक्रम अनुसार नयाँ निर्माण हुन नसकेका भौतिक, आर्थिक र सामाजिक संरचनालाई पुनर्निर्माण, पुनःस्थापना र पुनःएकिकरण गर्न ग्रामीण पूर्वाधार पुनःनिर्माण तथा पुनर्स्थापना, सडक सम्बन्धी लागनी योजना, पूर्वाधार सम्बन्धी गुरु योजना जस्ता योजनाले परिर्लक्षित गरेका कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिइनेछ।

● रोजगारीमूलक, फराकिलो एवं समावेशी आधारसहितको आर्थिक आधार तयार गर्ने ।

रोजगारीमूलक आर्थिक समृद्धिका लागि निजी तथा सहकारी क्षेत्रको समेत भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउने रणनीति लिइनेछ। रोजगारी सिर्जना गर्ने ठूला र सहभागितामूलक साना आयोजनाहरूको कार्यान्वयनमा विशेष जोड दिइनेछ। महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, युवा र मधेशी समुदायको लागि तत्काल बढी रोजगार सिर्जना हुने गरी समावेशी आर्थिक वृद्धिमा जोड दिइनेछ। सीमान्त कृषकहरूका लागि कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्न विशेष सहयोग पुऱ्याइनेछ। कृषि र वन क्षेत्रको दिगो विकासका लागि अध्ययन, अनुसन्धान र मानव संसाधन विकासमा जोड दिइनेछ। आवश्यक नीतिगत वातावरण मिलाई निजी क्षेत्रको लगानी अभिवृद्धि गराउने प्रयत्न गरिनेछ।

● शान्ति तथा सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने ।

कानुनी राज्यको मूल्य र राज्य संयन्त्रहरूको सुदृढीकरण गरी जनसहभागिता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता र भ्रष्टाचारमुक्त अवस्थाको सिर्जनाद्वारा आर्थिक तथा सामाजिक सेवा प्रवाहमा पछाडि परेका वा पारिएका वर्गलगायत सबै नेपालीहरूको पहुँच बढाइनेछ। यसका लागि निजी क्षेत्र, नागरिक समाज (गै.स.स., सामुदायिक संस्था समेत) लाई विकासका साभेदारको रूपमा अंगिकार गर्दै आवश्यक पर्ने कानून, नीति र कार्यक्रम संशोधन र तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुका साथै विकेन्द्रिकरण, संस्थागत सुदृढीकरण तथा क्षमता विकासमा जोड दिइनेछ।

● भौतिक पूर्वाधार विकासमा लगानी वृद्धि गर्ने ।

द्वन्द्वका कारण भत्केका सामाजिक तथा भौतिक पूर्वाधारको पुनःनिर्माण र पुनःस्थापना गरिनुका साथै यी पूर्वाधारहरूको विकासमा विशेष जोड दिइ पुनः निर्माणको क्रममा नयाँ अवधारणाहरू पनि उपयोग गरिनेछ।

पूर्वाधार विकासको सन्दर्भमा ठूला आयोजना निर्माण र स्थानीय जनताको पहिचान र सहभागितामा आधारित मझौला तथा स-साना आयोजनाहरू निर्माण गर्ने दुवैखाले रणनीति अवलम्बन गरिनेछ। जिल्ला सदरमुकामहरू जोड्ने र उत्तर-दक्षिण जोड्ने सडकहरूका अतिरिक्त द्रुतगति मार्ग र सडक सञ्जाललाई विशेष प्राथमिकता दिइनेछ। साथै पर्यटकीय दृष्टिकोणले समेत महत्त्वपूर्ण हुने केवलकार, रोपवे जस्ता यातायातका क्षेत्रहरूको विकास गरिनेछ। निर्माणाधीन साना र मझौला जलविद्युत आयोजनाहरू पूरा गरिनेछ भने ठूला जलविद्युत आयोजनाहरू सुरु गर्न पहल गरिनेछ। सूचना तथा सञ्चार एवं सूचना प्रविधिको व्यापक विस्तार गरिनेछ। ठूलो लगानी गरी निर्माण गरिएका पूर्वाधारहरूबाट बढी भन्दा बढी उपयोगिता हासिल गर्नका लागि नियमित मर्मत सम्भार तथा स्तरोन्नती कार्यलाई प्राथमिकता दिइनेछ।

● **सामाजिक समावेशीकरण सहितको विकास प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने।**

समाजमा विद्यमान विषमतापूर्ण स्थिति र राज्यव्यवस्थाको संरचनागत कमजोरीले गर्दा पछाडिपरेका वा पारिएका वर्ग, आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी/तराईवासी, महिला, विकट भौगोलिक क्षेत्र, असहाय, अपाङ्ग, अति गरिब व्यक्ति तथा समूहसमेतलाई केन्द्रित गरी स्पष्ट नीति, संस्थागत संरचना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनेछ। समावेशी विकास कार्य प्रक्रिया अपनाउँदा भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक र लैङ्गिक आधारमा ऐक्यवद्धता तथा पुनःएकीकरण, विकास निवेश (input) र प्रतिफलबाट वन्चित समूहहरूको सहभागिता बढाइनेछ। सबै प्रकारका विभेदको अन्त गर्ने र बहुसंस्कृतिवादको प्रवर्द्धन गर्ने दिशामा विशेष प्रयास गरिनेछ।

● **लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।**

यस अन्तर्गत कर्णाली अञ्चललगायत विकासका कार्यक्रमबाट ओभ्रेलमा परेका दुई जिल्लाको सीमानामा अवस्थित क्षेत्रहरू र अन्तर्राष्ट्रिय सीमा क्षेत्रका लागि विशेष कार्यक्रम पर्नेछन्। महिला वर्ग र सुविधाबाट अत्यन्त वञ्चित स्थितिमा रहेका डोम, चमार, मुशहर जस्ता दलित समूह, सीमान्तीकृत आदिवासी जानजाति, तराईवासी (मधेशी/पिछडावर्ग लगायत), अपाङ्ग, श्रमिक एवं विपन्न असहाय वर्गलाई सोभै लक्षित गरी विकासको मूलधारमा ल्याउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन्। खाद्य सुरक्षा, स्वास्थ्य तथा शिक्षा लगायतका सामाजिक एवं आर्थिक पक्षका आधारमा कतिपय व्यक्ति, समूह र समुदाय आजको एक्काइसौं शताब्दीमा पनि मानवीयताका हिसावले अस्वीकार्य जीवन बाँचिरहेकोले त्यसलाई सुधार गर्न लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन्। साथै द्वन्द्व प्रभावितहरूलाई राहत,

पुनःस्थापना तथा सामाजिक एकीकरण र समावेश गरिनेछ।

९. **प्राथमिकताका क्षेत्रहरू**

यस योजनाका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू निम्नबमोजिम हुनेछन् :

- भौतिक संरचनाहरूको पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना गर्नुका साथै द्वन्द्व प्रभावितहरूलाई राहत, पुनर्स्थापना तथा सामाजिक एकीकरण र समायोजन गरिनेछ।।
- विकासको सबै संरचना, क्षेत्र र प्रक्रियाहरूमा उपेक्षित समुदाय, क्षेत्र र लिङ्गको समावेशीकरण गरी विकासलाई समतामूलक र न्यायपूर्ण बनाइनेछ।
- शान्ति र सहमतिको वातावरण तयार गरिनेछ।
- राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउन कृषि, पर्यटन तथा उद्योगलाई टेवा पुग्ने भौतिक पूर्वाधारमा लगानी बढाइनेछ।
- मानव संशाधन विकासको लागि शिक्षा तथा स्वास्थ्यको क्षेत्रमा लगानी बढाइनेछ।

१०. **आर्थिक वृद्धिदर, स्रोत तथा साधनको व्यवस्था र बाँडफाँड**

आर्थिक वृद्धिदरको लक्ष्य

विद्यमान परिस्थिति र सम्भावित आन्तरिक र बाह्य साधनको उपलब्धता समेतलाई ध्यानमा राखी यस अन्तरिम योजनाको लागि आर्थिक वृद्धिदरको लक्ष्य वार्षिक औषत ५.५ प्रतिशत निर्धारण गरिएको छ, जसले प्रतिव्यक्ति आयमा ३.३ प्रतिशतले वृद्धि गर्नेछ। कुल आर्थिक वृद्धिमध्ये कृषि क्षेत्रतर्फ ३.६ प्रतिशत र गैर कृषि क्षेत्रतर्फ ६.५ प्रतिशतको वृद्धिदर हुने अपेक्षा गरिएको छ। यस योजना अवधिमा मुद्रास्फीतिको वृद्धिदर वार्षिक औषत ५.६ प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको छ।

यस योजना अवधिमा कृषि क्षेत्रलाई व्यवसायीकरणतर्फ उन्मुख गराउने, सहकारीकरण प्रवर्द्धन गरिने, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सिंचाई, कृषि सडक, कृषि ऋण, अनुसन्धान तथा प्रविधि प्रसार, ग्रामीण विद्युतीकरण र बजार संयन्त्रको विकास गरिने हुँदा कृषि क्षेत्रको औषत वार्षिक वृद्धिदर ३.६ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण गरिएको छ।

उद्योगतर्फ औद्योगिक वातावरणमा सुधार ल्याउन नीतिगत,

प्रक्रियागत एवं संस्थागत सुधार गरिनेछ। साथै औद्योगिक एवं व्यवसायिक पूर्वाधारको विकास तथा सेवाको विस्तार गरिने, साना, घरेलु तथा मझौला उद्योगहरूको विस्तार र प्रवर्द्धन गरिने र औद्योगिक शान्तिको प्रत्याभूति दिई विद्यमान उद्योगहरूलाई वास्तविक क्षमताको पूर्ण उपयोग गरिने वातावरणको सिर्जनाबाट यस क्षेत्रको वृद्धिदर ६.३ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ।

योजनावधिमा निजी क्षेत्रको संलग्नतामा समेत केही विद्युत आयोजनाहरूको निर्माण सम्पन्न हुने र अन्य स्रोतबाट प्राप्त हुने ऊर्जाबाट विद्युत् क्षेत्रको वृद्धिदर वार्षिक औषत ७.१ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ।

निर्माणर्त विगतमा द्वन्द्वलगायतका कारणहरूबाट सम्पन्न हुन नसकेका आयोजनाहरू सम्पन्न हुने, भत्केका, विग्रिएका भौतिक आधारशीलाको पुनःनिर्माण गरिने, थप नयाँ पूर्वाधारहरूको निर्माण र विस्तार कार्य हुने र यसमा निजी क्षेत्रको समेत संलग्नता अझ अभिवृद्धि हुने अनुमानको आधारमा योजनावधिमा यस क्षेत्रको वार्षिक औषत वृद्धिदर ७.३ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ।

शान्ति पुनःस्थापना भएकोले पर्यटन क्षेत्रमा उत्साहप्रद वातावरण बनेको र यस योजनावधिमा पर्यटनका नयाँ क्षेत्र एवं सेवाको विकास गरिने तथा पर्यटन विकासका संरचनात्मक बाधा हटाउन नीतिगत एवं संस्थागत सुधारबाट यस क्षेत्रको वृद्धिदर ७.१ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ।

यातायात तथा सञ्चार क्षेत्रलाई योजना अवधिमा विशेष प्राथमिकता दिई सरकारी क्षेत्रबाट उच्च लगानी हुने र नीतिगत सुधारबाट निजी क्षेत्रको पनि लगानी अभिवृद्धि हुने हुँदा यस क्षेत्रको वृद्धिदर ६.६ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण गरिएको छ।

व्यापार क्षेत्रतर्फ आर्थिक कटनीतिको सकारात्मक प्रभाव तथा औद्योगिक वातावरणमा सुधार भई यस क्षेत्रको वृद्धि ६.४ प्रतिशतले हुने अनुमान गरिएको छ। शान्ति पुनःस्थापनापश्चात् लगानीको वातावरणमा सुधार आउने भएकोले वित्तीय क्षेत्र तथा घरजग्गातर्फ क्रमशः ५.५ र ६.४ प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान गरिएको छ भने सामाजिकतर्फ सरकार दिने प्राथमिकताका कारण लगानीमा थप वृद्धि भई स्वास्थ्य र शिक्षा क्षेत्रको वृद्धिदर क्रमशः ६.३ र ६.५ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ। (तालिका १)

आर्थिक वृद्धिदर र लगानी बाँडफाँडका आधारहरू

तीन वर्षीय अन्तरिम योजनामा लक्षित गरेको वृद्धिदर हासिल गर्न क्षेत्रगत लगानीको बाँडफाँड निम्न आधारमा गरिनेछन् :

१. द्वन्द्वपश्चात्को स्थितिलाई ध्यानमा राखी पुनःनिर्माण, पुनःस्थापना र समावेशीकरणमा साधनको विनियोजनमा प्राथमिकता दिइनेछ।
२. फराकिलो आधार भएको समावेशी एवं दिगो विकासमा सहयोग पुऱ्याउने प्राथमिकताका क्षेत्रहरूमा लगानी बढाइने तथा सरकारी लगानी पूर्वाधार विकासतर्फ बढी केन्द्रित गरिनेछ।
३. कृषि विकासतर्फ कृषि सडक, कृषि ऋण, अनुसन्धान तथा प्रविधि प्रसार, सिंचाइ, ग्रामीण विद्युतीकरण र बजार संयन्त्रको विकास गर्नमा विशेष ध्यान दिइनेछ।
४. पिछडिएका भौगोलिक क्षेत्र, जाति, जनजाति, महिला, अपाङ्ग, ज्येष्ठ नागरिक र मधेशी समुदायलाई विकासको प्रक्रिया र प्रतिफलमा सहभागी गराइनेछ।
५. गरिब तथा सीमान्त समूहको आय वृद्धि हुने तथा सशक्तीकरण गरिने कार्यक्रमहरूलाई विशेष जोड दिई गरिबी निवारण र आर्थिक वृद्धिमा ठोस योगदान पुऱ्याइनेछ।
६. सरकार संलग्न रहेको तर निजी क्षेत्र संलग्न हुनसक्ने क्षेत्रहरू खासगरी विद्युत्, सूचना तथा सञ्चार, ग्रामीण ऊर्जा र सडक आदिमा निजी क्षेत्रको लगानी वृद्धि गर्नेतर्फ जोड दिइनेछ।
७. सरकारप्रति जनविश्वास वृद्धि गर्न र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न केही ठूला आयोजनाहरूमा लगानी गरिनेछ भने स्थानीयस्तरमा समुदायद्वारा पहिचान गरिएका र व्यवस्थापन गर्न सक्ने बहुसंख्यक आयोजनाहरू कार्यान्वयन गरी जनसहभागिता, स्वामीत्वभाव तथा रोजगारी बढाइनेछ।

तालिका १ : अन्तरिम योजनाको कुल गार्हस्थ उत्पादन र क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धि (२०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्षेत्रहरू	२०६३/६४ को अनुमानित कुल गार्हस्थ उत्पादन		२०६६/६७ को अनुमानित कुल गार्हस्थ उत्पादन		सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात	अन्तरिम योजनाको वार्षिक वृद्धिदर (%)
	उत्पादन	प्रतिशत अंश	उत्पादन	प्रतिशत अंश		
कृषि, मत्स्यपालन र वन	२२८६७.७	३३.१	२५४२७.३	३१.२८	२.८	३.६
गैर कृषि क्षेत्र	४६२८८.२	६६.९	५५८५२.८	६८.७२	५.४	६.५
उद्योग तथा खानी	५५१९.३	८.०	६६३५.४	८.१६	४.२	६.३
विद्युत्, ग्याँस तथा पानी	१३५३.०	२.०	१६६३.५	२.०५	१८.५	७.१
निर्माण	४४१८.६	६.४	५४५३.३	६.७१	१.८	७.३
थोक तथा खुद्रा व्यापार	९६२८.४	१३.९	११५९७.४	१४.२७	२.८	६.४
होटेल तथा रेष्टुरेण्ट	९८०.२	१.४	१२०५.२	१.४८	६.५	७.१
यातायात, भण्डारण तथा सञ्चार	८१३४.१	११.८	९८५२.९	१२.१२	८.५	६.६
वित्तीय मध्यस्थता	२२६८.६	३.३	२६६१.२	३.२७	५.२	५.५
घर जग्गा, बहाल तथा व्यापारिक क्रियाकलाप	५८५४.६	८.५	७०४५.१	८.६७	५.६	६.४
सामान्य प्रशासन तथा रक्षा	१२५०.०	१.८	१३९६.६	१.७२	३.८	३.८
शिक्षा	३९६६.१	५.७	४७९५.३	५.९०	३.२	६.५
स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	८८९.०	१.३	१०६६.८	१.३१	८.९	६.३
अन्य सामुदायिक, सामाजिक र व्यक्तिगत सेवाका क्रियाकलाप	२०२६.३	२.९	२४८०.०	३.०५	९.३	७.०
कुल मूल्य अभिवृद्धि	६९१५५.९	१००.०	८१२८०.१	१००.००	४.८	५.५
कुल गार्हस्थ उत्पादन (उत्पादक मूल्यमा)	७१९४७.६		८४७१६.३			५.६

पूँजी लगानी तथा सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात

यस योजना अवधिमा शान्ति पुनःस्थापना र लगानीको वातावरणमा सुधार आउनुको साथै आयोजनाको कार्यान्वयनमा शीघ्रता र चुस्तता आउने अनुमानको आधारमा विभिन्न क्षेत्रहरूको विद्यमान क्षमताको उपयोगमा वृद्धि हुने भएकोले सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपातमा केही सुधार हुने भएको तर यस योजना अवधिमा पूर्वाधारको विकासमा लगानी वृद्धि गरिने र त्यसको प्रतिफल तत्काल आउन नसक्ने भएकोले सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपातमा केही वृद्धि भई सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात ४.८:१ हुने अनुमान गरिएको छ। यस अनुमानित सीमान्त पूँजी उत्पादन र प्रक्षेपित आर्थिक वृद्धिदर ५.५ प्रतिशतको आधारमा यस योजना अवधिमा २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा कुल स्थिर पूँजी लगानी रु. ५ खर्ब ८७ अर्ब ६८ करोड हुने अनुमान गरिएको छ। कुल लगानी मध्ये सरकारी क्षेत्रको लगानी औषत २८.८४ प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको छ।

कुल सरकारी लगानीमध्ये कृषि क्षेत्रमा १२.३२ प्रतिशत र गैर कृषि क्षेत्रको ८७.६८ प्रतिशत लगानी हुने अनुमान गरिएको छ। गैर कृषि क्षेत्रमध्ये सबभन्दा बढी यातायात तथा सञ्चार क्षेत्रमा २६.०७ प्रतिशत लगानी गरिनेछ। यसैगरी विद्युत्, ग्याँस तथा पानीमा १८.९७ प्रतिशत, अन्य सामुदायिक क्षेत्रमा २०.३८ प्रतिशत, शिक्षामा १८.२५ प्रतिशत र स्वास्थ्यतर्फ ७.३२ प्रतिशत लगानी हुने अनुमान गरिएको छ। निजी क्षेत्र आकर्षित हुने क्षेत्रहरू खासगरी विद्युत्, सञ्चार, उद्योग, वित्त, घरजग्गा आदि क्षेत्रहरूमा निजी क्षेत्र नै प्रोत्साहित गरिनेछ। यी क्षेत्रहरूमा सरकारको लगानी कम गरी बचत हुन आएको स्रोत र साधनलाई कृषि, सामाजिक सेवा, पूर्वाधार विकास जस्ता क्षेत्रहरूमा लगानी वृद्धि गर्ने नीति लिइएको छ। (तालिका २)

तालिका २ : अन्तरिम योजनामा हुने निजी तथा सरकारी क्षेत्रको क्षेत्रगत स्थिर पूँजी लगानी (२०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्षेत्रहरू						
	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
कृषि, मत्स्य पालन र वन	२१५८.६	१२.३२	५००८.३	१२.१४	७१६६.९	१२.२०
उद्योग तथा खानी	१५६.९	०.९०	४५३०.७	१०.९९	४६८७.६	७.९८
विद्युत, ग्याँस तथा पानी	३३२५.४	१८.९७	२४१८.६	५.८६	५७४४	९.७७
निर्माण	०	०.००	१८६२.५	४.५२	१८६२.५	३.१७
थोक तथा खुद्रा व्यापार	७०.१	०.४०	५४४३.२	१३.२०	५५१३.३	९.३८
होटेल तथा रेष्टुरेण्ट	१११.८	०.६४	१३५१	३.२८	१४६२.८	२.४९
यातायात, भण्डारण तथा सञ्चार	४५६९.३	२६.०७	१२०४०.२	२४.३५	१४६०९.५	२४.८६
वित्तीय मध्यस्थता	२८३.४	१.६२	१७५८.३	४.२६	२०४१.७	३.७४
घर जग्गा, बहाल तथा व्यापारिक क्रियाकलाप	०	०.००	६६६७	१६.१७	६६६७	११.३४
सामान्य प्रशासन तथा रक्षा	५५७.२	३.१८	०	०.००	५५७.२	०.९५
शिक्षा	१४४०.५	८.२२	१२१२.८	२.९४	२६५३.३	४.५१
स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	१२८२.५	७.३२	३००	०.७३	१५८२.५	२.६९
अन्य सामुदायिक, सामाजिक र व्यक्तिगत सेवाका क्रियाकलाप	३५७२.४	२०.३८	६४६.८	१.५७	४२१९.२	७.१८
कुल स्थिर पूँजी निर्माण	१७५२८.१	१००.००	४३२३९.४	१००.००	५८७६७५	१००.००
कृषि क्षेत्र	२१५८.६	१२.३२	५००८.३	१२.१४	७१६६.९	१२.२०
गैर कृषि क्षेत्र	१५३६९.५	८७.६८	३८२३१.१	८७.८६	५१६००.६	८७.८०

सरकारी बजेट तथा सरकारी खर्च व्यहोर्ने स्रोतहरू

यस योजनावधिमा आ.व. २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा कुल राजस्व रु. ३ खर्ब १२ अर्ब ५४ करोड उठाउने अनुमान गरिएको छ। राजस्व प्रक्षेपण गर्दा स्थिर मूल्यमा वार्षिक औषत ८.९ प्रतिशतले वृद्धि हुने र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुपातमा आ.व. २०६३/६४ मा १२.२२ प्रतिशत रहेको अनुमानमा योजनाको अन्तिम वर्ष २०६६/६७ मा १३.४० प्रतिशत पुऱ्याउने प्रक्षेपण गरिएको छ।

सरकारी खर्चतर्फ योजना अवधिमा आ.व. २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा कुल खर्च रु. ४ खर्ब ९३ अर्ब ३८ करोड हुने अनुमान मध्ये चालु खर्च रु. २ खर्ब ७२ अर्ब ७२ करोड हुने अनुमान गरिएको छ। चालु खर्च आ.व. २०६३/६४ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा १२.२३ प्रतिशत रहने अनुमानमा यसलाई क्रमशः घटाउँदै लगी योजनाको अन्तिम वर्षमा १०.९५ प्रतिशतमा भाऱ्ने लक्ष्य लिइएको छ। पूँजीगत खर्चतर्फ योजना अवधिमा रु. १ खर्ब ७५ अर्ब २८ करोड खर्च गर्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। आ.व. २०६३/६४ मा पूँजीगत खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५.३१ प्रतिशत रहेकोमा यसलाई क्रमशः वृद्धि गरी योजनाको अन्तिम वर्षमा ७.८० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएको छ।

वैदेशिक सहायतातर्फ योजना अवधिमा आ.व. २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा कुल रु. १ खर्ब ३३ अर्ब ५५ करोड परिचालन गर्ने अनुमान रहेको छ। यसमध्ये वैदेशिक अनुदान रु. ७९ अर्ब ३८ करोड र वैदेशिक ऋण रु. ५४ अर्ब १७ करोड परिचालन गर्ने अनुमान छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा आ.व. २०६३/६४ मा कुल वैदेशिक सहायताको अनुपात ४.७५ प्रतिशत रहेको अनुमानमा यसलाई क्रमशः वृद्धि गरी योजना अवधिको अन्तिम वर्षमा ५.८५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएको छ।

योजना अवधिमा साधनको परिचालनतर्फ राजस्व परिचालनमा समुचित वृद्धि हुने, त्यस्तै वैदेशिक सहायता उपलब्धतामा पनि आशातीत वृद्धि हुने अनुमान र चालु खर्चको वृद्धिमा नियन्त्रण कायम गरिने भएकोले आन्तरिक ऋणको वृद्धिदरलाई वाञ्छित सीमाभित्र राख्न सकिने अनुमान गरिएको छ। आ.व. २०६३/६४ मा आन्तरिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २.६२ प्रतिशत रहने अनुमान रहेकोमा योजना अवधिको अन्तिम वर्षमा यसमा कमी आई १.३ प्रतिशतमा रहने अनुमान गरिएको छ। यसरी सरकारी क्षेत्रको बजेट प्रक्षेपणवाट समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम हुन जाने अनुमान गरिएको छ। (तालिका ३ र ६)

तालिका ३ : सरकारी बजेटको प्रक्षेपण (आ.व. २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा)
(रु. करोडमा)

	२०६३/६४	कुल खर्चमा प्रतिशत	तीन वर्षको कुल बजेट	
			रकम	कुल खर्चमा प्रतिशत
राजस्व	८७८९.४	६२.३८	३१२५३.६	६३.३५
कुल खर्च	१४०९१.२	१००.००	४९३३८.२	१००.००
चालु खर्च	८८०१.४	६२.४६	२७२७२.२	(५५.२८)
पूँजीगत खर्च	३८२३	२७.१३	१७५२८.३	(३५.५३)
साँवा भुक्तानी	१४६६.८	१०.४१	४५३७.८	(९.२०)
वैदेशिक सहायता	३४१४.३	२४.२३	१३३५४.७	२७.०७
अनुदान	१९१९	१३.६२	७९३८	१६.०९
ऋण	१४९५.३	१०.६१	५४१६.७	१०.९८
आन्तरिक ऋण	१८८७.५	१३.३९	४७२९.९	९.५९

विकास खर्चतर्फ योजनावधिमा २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा रु. २ खर्ब ७४ अर्ब ५४ करोड खर्च हुने अनुमान छ। जसमध्ये कृषितर्फ १५.०५ प्रतिशत, यातायात तथा सञ्चारतर्फ १९.४६ प्रतिशत, विद्युत्तर्फ १४.६७ प्रतिशत, शिक्षातर्फ ११.५७ प्रतिशत, अन्य सामुदायिकतर्फ १९.८५ प्रतिशत र स्वास्थ्यमा ९.८२ छुट्याइएको छ। विकास खर्चको ६३.८५ प्रतिशत सरकारी लगानी हुनेछ। (तालिका ४)

तालिका ४ : कुल विकास कार्यक्रम खर्चको क्षेत्रगत बाँडफाँड (आ.व. २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्षेत्रहरू	अन्तरिम योजनाको प्रक्षेपण	
	रकम	अंश प्रतिशत
कृषि, मत्स्यपालन र वन	४१३०.५	१५.०५
उद्योग तथा खानी	१९८.०	०.७२
विद्युत, ग्याँस तथा पानी	४०२६.८	१४.६७
थोक तथा खुद्रा व्यापार	११८.८	०.४३
होटेल तथा रेष्टुरेण्ट	२१३.९	०.७८
यातायात, भण्डारण तथा सञ्चार	५३४३.५	१९.४६
वित्तीय मध्यस्थता	३६६.९	१.३४
सामान्य प्रशासन तथा रक्षा	८८९.९	३.२४
शिक्षा	३१७६.४	११.५७
स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	२६९५.१	९.८२
अन्य सामुदायिक, सामाजिक र व्यक्तिगत सेवाका क्रियाकलाप	५४५०.४	१९.८५
विविध	८४३.७	३.०७
कुल विकास कार्यक्रम बजेट	२७४५४.०	१००.००

लगानीबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रमा पर्ने प्रभाव

अन्तरिम योजनामा प्रस्तावित लगानीबाट अर्थतन्त्रको समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरू सकारात्मक रहने अनुमान गरिएको छ। यस योजनामा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गरिने र आर्थिक वृद्धिलाई रोजगारमूलक बढी समावेशी तथा फराकिलो आधार भएको बनाइनेछ।

योजनावधिमा समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरूलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा हेर्दा राजस्व २०६३/६४ को १२.३२ प्रतिशतको स्थितिबाट वृद्धि भई आ.व. २०६६/६७ मा १३.४० प्रतिशत पुग्ने अनुमान गरिएको छ। कुल खर्च १९.५९ प्रतिशतबाट वृद्धि भई २०.५६ प्रतिशत पुग्ने, चालु खर्च १२.२३ प्रतिशतबाट घटी १०.९५ प्रतिशत पुग्ने र पूँजीगत खर्च ५.३१ प्रतिशतबाट वृद्धि भई ७.८० प्रतिशत पुग्न जानेछ। त्यस्तै वैदेशिक सहायता ४.७५ प्रतिशतबाट वृद्धि भई ५.८५ प्रतिशत पुग्ने र आन्तरिक ऋण

२.६२ प्रतिशतबाट घटी १.३१ प्रतिशत पुग्न जाने अनुमान छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा कुल लगानी २५.३५ प्रतिशतबाट ३१.० प्रतिशत पुग्ने अनुमान छ।

योजनावधिमा रोजगारीको वृद्धिदर आ.व. २०६३/६४ मा २.९८ प्रतिशत रहेकोमा योजनाको अन्तिम वर्षमा वृद्धि भई ३.५ प्रतिशत पुग्ने अनुमान गरिएको छ। (तालिका ६)

तालिका ५ : अन्तरिम योजनामा हुने कुल स्थिर पूँजी निर्माणका स्रोतहरू (आ.व. २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्षेत्रहरू	रकम	प्रतिशत
कुल लगानी (मौज्दात परिवर्तन समेत)	६९०७४.९९	
कुल स्थिर पूँजी लगानी	५८७६७.६०	१००
निजी क्षेत्र	४१२३९.३०	(७०.१७)
सरकारी क्षेत्र	१७५२८.३०	(२९.८३)
कुल साधन	६९०७४.९९	१००
(क) राष्ट्रिय वचत	५५७२०.२९	(८०.६७)
(ख) वैदेशिक सहायता	१३३५४.७०	(१९.३३)
राजस्व	३१२५३.६०	(६३.३५)
कुल खर्च	४९३३८.२०	१००.००
चालु खर्च	२७२७२.२०	(५५.२८)
पूँजीगत खर्च	१७५२८.३०	(३५.५३)
सावाँ भुक्तानी	४५३७.८०	(९.२०)
वैदेशिक सहायता	१३३५४.७०	(२७.०७)
अनुदान	७९३८.००	(१६.०९)
ऋण	५४१६.७०	(१०.९८)
आन्तरिक ऋण	४७२९.९	(९.५९)

तालिका ६ : अन्तरिम योजनाको प्रक्षेपित लगानी, सरकारी खर्च र यसका स्रोतहरू (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा)

क्षेत्रहरू	आ.व. २०६३/६४	अन्तरिम योजनाको अन्तिम वर्ष (आ.व. २०६६/६७)
कुल लगानी (मौज्दात परिवर्तन समेत)	२५.३५	३१.०
कुल स्थिर पूँजी लगानी	२२.९८	२६.७
निजी क्षेत्र	१७.६७	१८.९
सरकारी क्षेत्र	५.३१	७.८
कुल राष्ट्रिय वचत	२८.५६	३०.०७
कुल गार्हस्थ्य वचत	९.३५	१२.६५
खुद फ्याक्टर आय	६.१८	६.२२
चालु ट्रान्सफर	१९.९४	२३.०
चालु खाता (वचत)	२.३	४.५
राजस्व	१२.२२	१३.४०
कुल खर्च	१९.५९	२०.५६
चालु खर्च	१२.२३	१०.९५
पूँजीगत खर्च	५.३१	७.८०
सावाँ भुक्तानी	२.०४	१.८१
वैदेशिक सहायता	४.७५	५.८५
अनुदान	२.६७	३.४५
ऋण	२.०८	२.४०
आन्तरिक ऋण	२.६२	१.३१

११. अन्य परिमाणात्मक लक्ष्य (Targets)

आर्थिक, सामाजिक तथा पूर्वाधार विकाससम्बन्धी प्रमुख सूचकहरूको परिमाणात्मक लक्ष्य निम्नबमोजिम हुने अनुमान छ :

क्र.सं.	सूचक	आ.व. २०६३/६४ सम्मको स्थिति	त्रि वर्षीय लक्ष्य
१.	आर्थिक वृद्धिदर (%) कृषि क्षेत्र गैरकृषि क्षेत्र	२.५ ⁺ ०.७ ⁺ ३.६ ⁺	५.५ ३.६ ६.५
२.	गरिवीको रेखामुनी रहेको जनसंख्या (%)	३१	२४
३.	स्वास्थ्य कर्मीवाट प्रसूति सेवा लिने महिला (%)	२३.४	३५
४.	परिवार नियोजन साधन प्रयोगकर्ता (%)	४८	५१
५.	कुल प्रजनन दर (१५-४९ वर्षको महिला) (%)	३.१	३.०
६.	मातृ मृत्युदर (प्रति लाख)	२८१	२५०
७.	नवजात शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा)	३४	३०
८.	शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा)	४८	४०
९.	खानेपानी सेवा पुगेको जनसंख्याको (%)	७७	८५
१०.	सरसफाई सुविधा पुगेको जनसंख्याको (%)	४६	६०
११.	साक्षरता दर (%)	५३.७	६०
१२.	प्राथमिक तहमा खूद भर्नादर (%)	८७.४	९२
१३.	सडक यातायात जोडिएको जिल्ला सदरमुकाम (संख्या)	६३	७५*
१४.	टेलिफोन, मोबाइल समेत (प्रति सय घनत्वमा)	५.५	२०
१५.	विद्युत उत्पादन (मेगावाट)	५६०	७०४
१६.	सिंचाइ (हेक्टर)	११,६८,१४४	१२,६३,८२४

+ आ.व. २०६३/६४ को स्थिति

* हुम्ला जिल्लाको सदरमुकाम हिल्सामा तिब्बततर्फबाट यातायात पुऱ्याइने।

१२. प्रमुख नीतिहरू

योजनाले निर्दिष्ट गरेको लक्ष्य हासिल गर्न अवलम्बन गरिने प्रमुख नीतिहरू निम्नबमोजिम रहेका छन् :

- नयाँ रूपमा संघीय नेपालको निर्माण गर्न संरचनागत तथा कानुनी आधार तयार गरिनेछ।
- बजारमुखी उदार अर्थ व्यवस्थालाई आत्मसात गर्दै सरकारी, सहकारी तथा निजी क्षेत्रको माध्यमबाट लोककल्याणकारी आर्थिक विकासको नीति अवलम्बन गरिनेछ।
- सञ्चालित आयोजनालाई मर्मत सम्भार गरी बढी उपयोगी बनाइनेछ।
- नयाँ आयोजनाहरू क्षेत्रीय सन्तुलनको आधारमा निर्माण गरिनेछ।
- संख्यात्मक र गुणात्मक पर्यटन विकासमा विशेष प्राथमिकता दिइनेछ। यसका लागि भौगोलिक विविधता र ऐतिहासिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थल जस्ता क्षेत्रहरूको पहिचान, सुधार र विकास गरिनेछ। आन्तरिक र क्षेत्रीय पर्यटनलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ।
- औद्योगिक तथा व्यावसायिक पूर्वाधारको विकास, निजी क्षेत्रको विकास एवं व्यापार प्रवर्द्धन गर्ने तथा निर्यात प्रवर्द्धनका लागि नयाँ सोच प्रवर्द्धन गर्ने नीति लिइनेछ।
- मुलुकको आर्थिक क्षेत्रको विकासका लागि रोजगारी अवसरलाई प्रवर्द्धन गर्ने, पूँजी नपुगा हुने र प्रविधि हस्तान्तरण आवश्यक पर्ने क्षेत्र र विषयलाई प्राथमिकता दिँदै वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गरिनेछ।
- औपचारिक तथा अनौपचारिक क्षेत्रलाई समेट्दै रोजगारी अभिवृद्धि हुने, राष्ट्रिय पूँजी निर्माण हुने, आर्थिक समता प्रवर्द्धन गर्ने, समग्र आर्थिक विकासमा योगदान दिने आर्थिक गतिविधिलाई प्रश्रय दिइनेछ।
- विदेशस्थित नेपाली कुटनीतिक नियोगहरूलाई आर्थिक कुटनीतिका माध्यमबाट वैदेशिक व्यापार विकास सहयोग, श्रमिक व्यवस्थापन र पर्यटन प्रवर्द्धन जस्ता कार्य प्राथमिकताका साथ गर्न लगाइनेछ।
- क्षेत्रगत मन्त्रालयहरू तथा कार्यक्रमहरूबीच अझै प्रभावकारी समन्वय गरिनेछ।
- समुदायमा रहेका बचत रकमलाई एकीकृत गरी उत्पादक क्षेत्रमा

लगानी गराउन वातावरण तयार गरिनेछ ।

- वैदेशिक रोजगारीको क्षेत्रलाई अझ व्यवस्थित बनाई विप्रेषण रकमलाई उत्पादन क्षेत्रतर्फ प्रवाहित गरिनेछ ।
- द्वन्द्वको क्रममा बिग्रिएका वा भत्किएका भौतिक संरचनाहरूको पुनःनिर्माण तथा पुनःस्थापना गरिनेछ ।
- द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति, परिवार तथा समुदायको पुनर्स्थापना र पुनर्एकीकरणका साथै तुरुन्त राहतको व्यवस्था मिलाइनेछ ।
- आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन आर्थिक कुटनीतिमा जोड दिइनेछ ।
- समष्टिगत आर्थिक परिवेशलाई लैङ्गिक र सामाजिक रूपमा समावेशी बनाइनेछ । साथै सरकारी संयन्त्रहरूलाई लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गरिनेछ ।
- दीर्घकालीन कृषि योजनालाई कृषि विकासका लागि मूल नीतिका रूपमा अंगिकार गरी कृषि क्षेत्रलाई आधुनिक एवं उपयुक्त प्रविधिको प्रयोगबाट उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरिनेछ । साथै कृषिलाई विकासको मूल आधार बनाइनेछ र अन्य क्षेत्रगत नीतिहरू तद्अनुरूप कृषिमैत्री हुनेगरी संयोजन गरिनेछ । वैज्ञानिक भूमिसुधारको आधार तयार गरी यसको माध्यमबाट भूमि व्यवस्था गरी कृषि मजदूर, मुक्त कर्मैया र भूमिहीन सुकुम्बासी जनताको आर्थिक र सामाजिक उत्थानका लागि जोड दिइनेछ ।
- अत्यन्त विपन्न, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, पिछडिएको वर्ग, अपाङ्ग, मुक्त कर्मैया, हरवा, चरुवा तथा श्रमजीवीहरूको खाद्य सुरक्षा र सामाजिक आर्थिक सशक्तीकरणका लागि विशेष लक्षित नीतिहरू ल्याइनेछ ।

१२.१ समष्टिगत आर्थिक नीति

वचत

यस योजनामा निर्धारित गरिएको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न आवश्यक लगानीका लागि वचतको अधिकतम परिचालन गर्नु आवश्यक छ । कुल गार्हस्थ वचतमा अभिवृद्धि गरी उपलब्ध वचतलाई सम्भाव्य लगानीमा रूपान्तरण गर्न निम्नलिखित नीतिहरू लिइनेछ :

- घरपरिवार, सरकार, व्यावसायिक संस्थाहरू, सरकारी संस्थानहरू तथा गैर सरकारी संस्थाहरू सबैको वचत गर्ने क्षमता वृद्धि र वचत

गर्नसक्ने अनुकूल वातावरण बनाइ उपभोग आचरण, सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन तथा निजी उद्यमीहरूको व्यवसायिक संस्कृतिमा सुधार गर्न विशेष कार्यक्रमहरू ल्याइनेछन् ।

- साधारण वचतकर्ताहरूलाई वैक तथा वित्तीय संस्थासम्म सहज पहुँच हुन सक्ने वातावरण बनाइ वचतकर्ताले पाउने व्याजदरलाई सकारात्मक बनाउन प्रयास गरिनेछ ।
- सम्भाव्य लगानीका क्षेत्रहरूमा गार्हस्थ र राष्ट्रिय वचतको परिचालन गर्न प्रेरित गरिनेछ ।

राजस्व

विगतका द्वन्द्व तथा राजनैतिक अस्थिरताले गर्दा सरकारी वित्त क्षेत्र पनि नकारात्मक रूपमा प्रभावित बन्न पुग्यो । द्वन्द्वका कारण पर्यटन, औद्योगिक, तथा व्यापारिकलगायत अन्य आय आर्जन हुने क्षेत्रहरूको क्रियाकलाप विस्तार हुन नसक्नाले सरकारी राजस्व प्रभावित हुन पुग्यो । त्यस्तै कर तिर्न सक्षम व्यक्ति र संस्थाहरूमा कर तिर्ने संस्कृतिको विकास नभएबाट समेत राजस्व सङ्कलन चुनौतीपूर्ण कार्य हुन गएको छ । यसर्थ यस योजनामा सरकारको आन्तरिक राजस्व परिचालनमा अनुकूल असर पार्न निम्न लिखित नीतिहरू लिइनेछ :

- कर प्रणाली र कानून पुनरावलोकन गरी राजस्व सङ्कलन, परिचालनको व्यवस्था पारदर्शी, तथा सरल बनाइनेछ ।
- मूल्य अभिवृद्धि करलाई राजस्व सङ्कलनको मूल आधारको रूपमा स्थापित गरिनेछ ।
- विश्व व्यापार संगठन तथा साफ्टा जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय संगठनहरूसित नेपालले गरेको प्रतिवद्धता अनुरूप भन्सार दर र अन्य कर प्रणाली अपनाइनेछ ।

सरकारी खर्च व्यवस्थापन

विगतमा साधारण खर्च लक्ष्यभन्दा अधिक हुनु र विकास खर्च लक्ष्यभन्दा निकै कम हुनुका कारण राष्ट्रिय आय वृद्धि तथा अन्य आर्थिक परिसूचकहरूमा नकारात्मक असर पर्न गएको छ । सरकारी खर्च व्यवस्थापन सुधार गर्ने उद्देश्य प्राप्तिका लागि निम्नलिखित नीतिहरू लिइनेछन् :

- समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउने गरी सरकारी खर्चको कुशलतामा वृद्धि गर्ने, वित्तीय पद्धतिलाई सुदृढ गर्दै लग्ने र वित्त अनुशासन कायम गर्नेतर्फ थप प्रयत्न गरिनेछ । चालू

तथा पूँजीगत खर्चको बीचको असन्तुलन कम गर्नेतर्फ थप उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ ।

- मध्यमकालीन खर्च संरचना अनुसार विकास आयोजना र कार्यक्रमहरूको प्राथमिकीकरण गर्ने, बजेटको सुनिश्चितता कायम गर्ने र उपलब्धिका आधारमा मात्र बजेट निकासी दिने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइनेछ । विद्यमान बजेट निकासी प्रणालीलाई पुनरावलोकन गरी सुधार गरिनेछ ।
- लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीलाई संस्थागत गरिनेछ ।

(क) वैदेशिक सहायता व्यवस्थापन

सहायता व्यवस्थापनमा दातृपक्ष, सरकार तथा सम्बद्ध पक्षहरूबीच उचित सामन्वय र समन्वय स्थापित हुन नसक्नु, वैदेशिक सहायतामा संचालित विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूको कार्यसमाप्तिको स्तर न्यून रहनु र राज्य माथिको ऋणभार बढनु यस क्षेत्रका समस्याहरू हुन् । वैदेशिक सहायताको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गरी उच्च एवं दिगो आर्थिक वृद्धिद्वारा गरिबी निवारणको समेत उद्देश्य हासिल गर्न निम्नलिखित नीतिहरू लिइनेछन् ।

- प्राथमिकीकरणको आधारमा वैदेशिक सहायताको उपयोग गरिनेछ । साथै वैदेशिक सहायताबाट संचालित विकास कार्यक्रम/आयोजनाहरूको प्रभावकारी एवं दक्षतापूर्ण व्यवस्थापनमा जोड दिइनेछ ।
- वैदेशिक सहायताको अत्युत्तम व्यवस्थापनको लागि दातृ निकायहरूबीच समन्वय र साभेदारी संयन्त्रको विकास गरिनेछ । मुलुकमा उपलब्ध सबै प्रकारका वैदेशिक सहायतालाई राष्ट्रिय बजेटमा प्रतिविम्बित गराउनुका साथै वैदेशिक सहयोगको उपयोगमा दोहोरोपन हटाउन सहयोगका क्षेत्रको नक्साङ्कन गरिनेछ ।
- पुनःनिर्माण, पुनःसंरचना, पुनःस्थापना र पुनःएकीकरणमा वैदेशिक सहायता परिचालन गरिनेछ ।

(ख) सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन

विनियोजित खर्चको अनुपातमा राजस्व वृद्धि हुन नसकेका कारण वित्तीय घाटाको स्थिति अद्यापि कायमै रहेको छ । समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने कुरालाई ध्यानमा राखी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनमा

निम्नलिखित नीतिहरू लिइनेछन् :

- आन्तरिक ऋणलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वान्छित सीमाभित्र कायम राखिनेछ ।
- निजी क्षेत्रलाई आर्थिक क्रियाकलापमा बढी सक्रिय बनाई सरकारी लगानी न्यून गर्दै लगिनेछ ।
- ऋण भुक्तानी तालिका अनुसार ऋण नतिर्ने संस्थानहरूलाई विघटन वा निजीकरणमा लगिनेछ ।

मुद्रा, बैकिङ तथा कर्जा

राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि र विश्वव्यापीकरणको परिवेशमा नेपाली अर्थ व्यवस्थालाई सफल कार्यान्वयनमा ल्याउने उद्देश्यले निम्न अनुसारको मुद्रा, बैकिङ तथा कर्जा नीति अवलम्बन गरिनेछ :

- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, सहकारी संस्थाहरू र लघू वित्तीय संस्थाहरूको सञ्जाल विकास गरी ग्रामीण क्षेत्रका जनताको पहुँच बढाइनेछ ।
- सरकारी क्षेत्रमा रहेका ग्रामीण विकास बैंकहरूको शेयर क्रमशः निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गरिनेछ ।
- लघुवित्त कार्यक्रमहरू गैरसरकारी संस्था र निजी क्षेत्रबाट संचालन गरी ग्रामीण क्षेत्रका साना तथा सीमान्त कृषक, व्यवसायी र विपन्न परिवारहरूको आय वृद्धि गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनेछ ।
- वाणिज्य बैंक/वित्तीय संस्थाहरूको अधिक तरलतालाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्ने वातावरण तयार गरिनेछ ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्वस्थ संचालनको निम्ति पारदर्शी तथा सरल कानुनी परिवेश तयार गरिनेछ । संस्थाहरू गाभिनैलगायत रेटिङ एजेन्सी स्थापना गर्ने जस्ता कानुनी व्यवस्थाहरू तर्जुमा गरी लागू गरिनेछ ।
- केन्द्रीय बैंकले गर्ने गरेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य गर्न एक स्वतन्त्र बैंक तथा वित्तीय संस्था निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण संस्था स्थापनाको सम्भाव्यता अध्ययन गरिनेछ ।
- ऋण असुली प्रकृयालाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।

- कर्मचारी संचय कोष, उपदान कोष, नागरिक लगानी कोष, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको कार्यकुशलतामा वृद्धि गरी तिनको वित्तीय साधन सुरक्षित रूपमा उपयोगमा ल्याउन वृहत आयोजना तयार गरिनेछ ।

पूँजी बजार, सम्भौतीत बचत तथा लगानी र वीमा

पूँजी बजार, सम्भौतीत बचत तथा लगानी र वीमालाई व्यवस्थित गर्न निम्न नीतिहरू लिइनेछन् :

- धितोपत्र कारोवार व्यवस्थाको आधुनिकीकरण गर्ने, व्यवसायको स्तर अभिवृद्धि तथा समष्टिगत आर्थिक नीति धितोपत्र बजार अनुकुल बनाउनुका साथै सूचना प्रवाहको स्तरमा सुधार गरी बजारको पारदर्शिता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- ठूला उद्योगहरूलाई सार्वजनिक रूपमा शेयर निष्काशन गर्ने गरी पब्लिक लिमिटेड कम्पनीको रूपमा गठन गराउन प्राथमिकता दिइनेछ ।
- वीमा व्यवसायको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं नियमन व्यवस्थालाई सुदृढ गरी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा राष्ट्रिय आवश्यकता अनुरूप स्तर अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- वीमितको हित संरक्षण सुनिश्चित गर्न विश्वसनीय संयन्त्रहरूको विकास गर्दै दुर्गम ग्रामीण क्षेत्र तथा न्यून आयवर्ग लगायत समाजका सबै तहसम्म वीमा सेवाको पहुँच पुऱ्याइनेछ ।
- संगठित संस्थाहरूलाई आफ्नो पूँजी संरचना निर्माण गर्दा डिबेन्चर पूँजी समावेश गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- विप्रेषणलाई उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ लगानी गर्न वातावरण तयार गरिनेछ ।

सरकारी लगानी विनिवेश नीति

निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन गरी राज्यको भूमिकालाई जनउत्तरदायी, न्यायपूर्ण र विवेकशील नियामकका रूपमा स्थापित गर्ने, समावेशी विकास र गरिबी निवारणका लक्ष्यहरू हासिल गर्न आवश्यक स्रोत जुटाउने उद्देश्य अनुरूप लगानी विनिवेशसम्बन्धी निम्नलिखित प्रमुख नीतिहरू लिइनेछन् :

- घाटामा गएका संस्थानहरूको अवस्थानुसार निजीकरण वा बन्द गर्ने प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुका साथै सरकारी संस्थानहरूलाई

पुनःसंरचना र स्वायत्तता प्रदान गरी व्यावसायिक सिद्धान्तको आधारमा सञ्चालन गर्ने ।

- राष्ट्रिय प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रहरूभित्र पर्ने सम्भाव्य संस्थानमा विदेशी लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- निजी क्षेत्र संलग्न भएका प्रतिष्ठानहरूमा विगतका सम्पूर्ण सरकारी लगानी विनिवेश गर्ने ।

विदेशी लगानी

आन्तरिक बजारबाट मात्र विकासको निम्ति आवश्यक पर्ने वित्तीय साधन पर्याप्त नहुने भएकोले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा विदेशी लगानी भित्र्याउन निम्न नीतिगत व्यवस्था अपनाइनेछ :

- नेपालीहरूसंग संयुक्त लगानी गर्न इच्छुक विदेशी व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई व्यापारिक तथा अन्य आर्थिक विकाससंग सम्बन्धित क्षेत्रमा लगानी गर्न आकर्षित गरिनेछ । आन्तरिक स्रोतलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरिनेछ ।
- गैर आवासीय नेपालीहरूको पूँजी लगानीका लागि प्रभावकारी नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
- निजी क्षेत्रलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताका निश्चित क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय पूँजी बजारबाट ऋण लिन पाउने परिवेश तयार गरिनेछ ।

विदेशी विनिमय र शोधनान्तर

विदेशी विनिमय र शोधनान्तर स्थितिलाई सकारात्मक बनाउन विश्व व्यापार संगठन, साफ्टा र विमिस्टेकका शर्तहरूसंग सामन्जस्य हुने गरी निम्न नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछ :

- निर्यात व्यापार बढाउन, वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न, आयातलाई प्रतिस्पर्धात्मक तुल्याउन, चालु खाता घाटालाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको निश्चित प्रतिशत भन्दा अधिक हुन नदिन तथा आर्थिक आधार बलियो बनाउन मद्दत पुग्ने गरी प्रभावकारी यथार्थ विनिमय दर कायम गरिनेछ ।
- विप्रेषण सुरक्षित रूपमा नेपाल भित्रन सक्ने थप संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ ।

१२.२ आर्थिक क्षेत्र

कृषि

कृषि क्षेत्रमा विद्यमान न्यून उत्पादकत्व तथा उत्पादनमा उच्च उतारचढाव प्रमुख समस्याका रूपमा देखिएको छ। परम्परागत कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिक रूपमा विकास गरी उद्योग व्यवसायस्तर सम्म पुऱ्याउनु प्रमुख चुनौतीहरू रहेका छन्। यस सन्दर्भमा कृषि उत्पादन एवं उत्पादकत्व बढाउने, खाद्य तथा पोषण सुनिश्चित गर्ने र व्यवसायिक तथा प्रतिस्पर्धात्मक खेती प्रणालीका आधारहरूको विकास गरी क्षेत्रीय र विश्व बजारसंग प्रतिस्पर्धात्मक बनाउने उद्देश्य पूरा गर्न निम्नानुसारका नीतिहरू लिइनेछः

- दीर्घकालीन कृषि योजनाको रणनीतिक दूरदृष्टिलाई संस्थागत गर्दै यसलाई कृषि विकासको लागि मूल नीतिको रूपमा अङ्गीकार गरिनेछ।
- कृषिलाई विकासको मूल आधार बनाउने गरी समष्टिगत आर्थिक नीतिमा समायोजन गरिनेछ। आधुनिक एवं उपयुक्त प्रविधिको प्रयोगबाट कृषि क्षेत्रको विशेष गरेर उच्च मूल्यका कृषि उपजको उत्पादकत्व वृद्धि गरिनेछ। यसैगरी बागवानी, रेशम खेती, पुष्प व्यवसाय, पशुपालन, फलफूल, जडिवुटी उत्पादन लगायत नगदे बालीको प्रवर्द्धन गरिनेछ।
- निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिक कृषितर्फ उन्मुख गर्दै व्यावसायिक कृषिलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारको माग अनुरूप प्रतिस्पर्धी हुन र गुणस्तरीय उत्पादनका लागि कृषिका सवै सरोकारवालाहरू (उत्पादक, प्रशोधनकर्ता, व्यापारी बर्ग) को माग र आवश्यकता अनुसार उपलब्ध स्रोतको आधारमा सहयोग पुऱ्याइनेछ।
- तराईमा भूमिगत सिंचाइ तथा पहाडमा सतह सिंचाइका लागि लगानी तथा अन्य सुविधा वृद्धि गरी कृषि उत्पादन वृद्धिको लागि एकीकृत आयोजना सञ्चालन गरिनेछ।
- सहकारीलाई ग्रामीण विकासमा संयोजनकारी भूमिका खेल्न सक्ने गरी पुनर्गठित तथा सुदृढ गरिनेछ।
- कृषिजन्य साना तथा मझौला उद्योगमा किसान र उद्यमीको संयुक्त लगानीमा उद्योग सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ।
- कृषि, भूमिसुधार, सिंचाइ र वन सम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई

समन्वयात्मक रूपले सञ्चालन गर्न तहगत संयन्त्रको विकास गरी प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरिनेछ।

- कृषि तथा पशु व्यवसायमा बीमा नीति अवलम्बन गरिनेछ।
- सीमान्त कृषकहरूको अवस्थामा सुधार ल्याउन सहकारी खेतीको विकासमा जोड दिइनेछ।
- कृषि विकास कार्यक्रममार्फत दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, महिला एवं साना तथा सीमान्त किसानहरूको उत्पादकत्व वृद्धिमा विशेष जोड दिइनेछ।
- खाद्य असुरक्षामा रहेका विपन्न वर्ग र भौगोलिक क्षेत्रका लागि राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा नीति लागु गरिनेछ।
- गरिब र वन्चितीकरणमा परेका लक्षित समूहमा प्रवाह हुने कृषि ऋण सहूलियतपूर्ण व्याजदरमा उपलब्ध गराइनेछ।
- कृषि अनुसन्धान र जनशक्तिको आवश्यकता पूर्ति सुनिश्चित गर्न कृषि विश्वविद्यालय स्थापना गरिनेछ।

भूमिसुधार

भूस्वामित्व र भूमिश्रोत उपयोग सम्बन्धी सूचना तथ्यांकहरूको नियमित अद्यावधिकरण हुन नसक्नु, भूमिहीनहरूको पुनःस्थापना कार्य जटिल हुनु, विद्यमान कानूनमा समय सापेक्ष सुधारको कमी हुनु र भूमिहीन तथा मुक्त कर्मैयाको बसोवास व्यवस्थित हुन नसक्नु प्रमुख चुनौती रहेका छन्। यी चुनौतीहरूको सामना गर्नका लागि दीर्घकालीन भूमि नीति र भू-उपयोग नीतिको निर्माण गरी भूमिको उत्पादकत्व वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने, भूमिको न्यायोचित वितरणबाट भूमिहीन, अव्यवस्थित बसोवासी र मुक्त कर्मैयाहरूको पुनर्स्थापनद्वारा गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्य लिइनेछ। यी उद्देश्यहरू पूरा गर्न निम्नबमोजिमका नीतिहरू लिइनेछः

- प्रभावकारी जग्गा प्रशासन तथा न्यायोचित भूमि वितरण र देशमा वैज्ञानिक कृषि प्रणाली लागु गर्न दीर्घकालीन भूमि नीति र भू उपयोग नीति तर्जुमा गरिनेछ।
- भूमिसुधारको कार्ययोजना मार्फत भूमिको उपयोगलाई व्यवस्थित तथा बढी उत्पादनशील बनाइनेछ। वैज्ञानिक भूमिसुधारको आधार तयार पारी भूमिसुधारका कार्यक्रम लागु गरिनेछ। कृषि मजदुर, मुक्त कर्मैया, दलित, आदिवासी जनजाति, महिला लगायतका भूमिहीन तथा

सुकुम्बासीको भूमि र प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच बढाई भूमि अधिकार सुनिश्चित गरिनेछ ।

- भूमि व्यवस्थापनका क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्नुका साथै नाप नक्सा तथा भौगोलिक सूचना उपलब्ध गर्न आधुनिक प्रविधि अवलम्बन गरी भूमि प्रशासन सेवालाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- भूमिसम्बन्धी अभिलेखलाई आधुनिक, वैज्ञानिक एवं व्यवस्थित बनाई भू-स्वामित्व, भू-उपयोग र भूमिस्रोत तथ्यांक प्रणालीलाई सुदृढ बनाइनेछ । भू-सूचना प्रणालीको आधारमा पिछडिएको क्षेत्र र समुदायमा राज्यले बढी लगानी गर्ने नीति अवलम्बन गरिनेछ ।

वन

वन व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रको सहभागिता र संयुक्त लगानी आकर्षित गराउनु वन क्षेत्रको प्रमुख चुनौती हो । यसका लागि वन, वनस्पति, जलाधार र जैविक विविधताको दिगो व्यवस्थापनद्वारा सन्तुलित वातावरण कायम राख्नुको साथै वन पैदावरको आपूर्तिमा निरन्तरता दिने, वनजन्य पैदावारमा आधारित उद्योग एवं व्यवसाय प्रवर्द्धनलाई बढावा दिई रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्ने र आन्तरिक बजारको विकास एवं निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य पूरा गर्न निम्नबमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- वन क्षेत्रसित सम्बन्धित विकास तथा व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न आवश्यक कानुनी एवं प्रक्रियागत सुधार गरिनेछ ।
- वन तथा जलाधार क्षेत्रको दिगो विकासका लागि जनसहभागितामूलक पद्धति अपनाई वन, वनस्पति, जडिबुटी, भू तथा जलाधार, वातावरण, जैविक विविधताको व्यवस्थापनका साथै वन उद्यमहरूको विकासद्वारा स्थानीय उपभोक्ताहरूको आय आर्जनका अवसरहरू वृद्धि गरिनेछ ।
- सामुदायिक वन व्यवस्थापन लगायतका दिगो वन व्यवस्थापनका माध्यमबाट वन पैदावारको उत्पादन र आपूर्ति वृद्धि गरी न्यायोचित वितरण प्रक्रिया अपनाई विपन्न वर्गको पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ ।
- सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिले आर्जन गरेको आम्दानीको कम्तीमा ३५ प्रतिशत सोही क्षेत्रका दलित, आदिवासी जनजाति, महिला तथा गरिब परिवारहरूका उत्पादनमूलक कार्यमा लगानी गरिनेछ ।

उद्योग

नीतिगत, संस्थागत तथा आधारभूत संरचनाहरूको विकास गरी उद्योग क्षेत्रमा भएका सुरक्षाको समस्या, मजदुर हडताल, जटिल कानुनी संरचना, आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको कमी जस्ता चुनौतीहरूको सामना गर्न निम्नबमोजिमका नीतिहरू लिइएकोछ :

- औद्योगिक प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा विद्यमान कानुन, नीति, तथा संरचनाहरूमा आवश्यकता अनुसार परिमार्जन एवं सुधार गरिनेछ ।
- उद्यमशीलता विकास एवं आयमूलक रोजगारी अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी द्वन्द्व प्रभावित, महिला, दलित, आदिवासी जनजाति र पिछडिएको जन समुदायलाई लघु उद्यममा सहभागी गराइनेछ ।
- औद्योगिक प्रक्रियालाई अझै सरल, सहज, पारदर्शी, वैज्ञानिक र समयानुकूल बनाउन नयाँ औद्योगिक नीति कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।
- लघु उद्यमीहरूको समस्यालाई सम्बोधन गर्न लघु उद्यम विकास नीति कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।

बाणिज्य

तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धी लाभ भएका निकासीजन्य उत्पादनहरूको पहिचान गरी नेपाली उत्पादनलाई विश्वबजारमा स्थापित गर्ने कार्य चुनौतीको रूपमा रहेकोछ । विश्व व्यापार संगठनले खुला गरेको सेवा क्षेत्रबाट लाभ लिई स्थानीय स्रोत र साधनको अधिकतम उपयोग गरी गरिबी निवारणमा सहयोग पुर्याउने उद्देश्य पूरा गर्न निम्नबमोजिमका नीतिहरू लिइएका छन् :

- उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने एवं आपूर्ति पक्षलाई सवल तुल्याउनको लागि बाणिज्य क्षेत्रको विकास गरिनेछ ।
- व्यापार सम्बन्धी भौतिक संरचना र पूर्वाधारको विकास गरिनेछ ।
- नीतिगत सुधारका कार्यहरू जस्तै नयाँ बाणिज्य, औद्योगिक र वैदेशिक लगानी नीतिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने लगायतका कार्यहरूलाई निरन्तरता दिइनेछ ।
- निर्यात व्यापार प्रवर्द्धन एवं बजार पहुँचका उपायहरू अवलम्बन गर्ने तथा निर्यात विकास गर्न उपयुक्त बाणिज्य र औद्योगिक वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक बस्तुतथा सेवाहरूको आयात गर्नका लागि आयात नीतिलाई उपयोग गरिनेछ ।

- व्यापार सहजीकरणका कार्यहरू जस्तै भन्सार प्रक्रियाको सरलीकरण, पारवहन र गुणस्तर प्रमाणीकरण सम्बन्धी प्रक्रियाका आधार, नीति नियमहरूलाई व्यापार साभेदार मुलुकहरू (भारत, चीन, आदि) संग मेल खाने किसिमले सुधार गरिनेछ ।
- दुइ विशाल छिमेकी अर्थतन्त्रहरूको विकासको लाभलाई औद्योगिक तथा वाणिज्य विकासको माध्यमबाट आन्तरिकीकरण गरिनेछ ।
- संस्थागत सुधारका साथै व्यापारको क्षेत्रमा क्षमता अभिवृद्धि तथा दक्ष जनशक्तिको विकास गरिनेछ ।
- तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धी लाभ भएका निकासीजन्य उत्पादनहरूको पहिचान, विकास र बजार विविधीकरण गरिनेछ ।
- निकासी व्यापारको पृष्ठ र अग्र सम्बन्ध विस्तार गरिनेछ ।

आपूर्ति

आपूर्ति व्यवस्थालाई माग अनुसार सरल, सहज र गुणस्तरीय बनाउनु आपूर्ति क्षेत्रको मुख्य चुनौती हो । यो चुनौती सामना गरी आपूर्ति व्यवस्था प्रभावकारी बनाउन निम्नबमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- दुर्गम जिल्लाहरूमा नून, चिनी, मट्टितेल जस्ता अत्यावश्यक बस्तुहरूको एकीकृत आपूर्ति व्यवस्था मिलाउन सम्बद्ध संस्थाहरूबीच समन्वय कायम गरिनेछ ।
- खाद्य सुरक्षा र खाद्यान्न संकट व्यवस्थापनको लागि खाद्य सुरक्षा भण्डारमा न्यूनतम मौज्जात राख्ने व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- एकाधिकार र कृत्रिम अभावको स्थिति रहन नदिन प्रभावकारी नियमन तथा अनुगमनको व्यवस्था गरिनेछ ।
- पेट्रोलियम पदार्थलगायतका विभिन्न उपभोग्य बस्तुहरूमा दिइएको अनुदान नीति पुनरावलोकन गरिनेछ ।
- अन्य उपभोग्य बस्तुहरूको आपूर्ति व्यवस्थालाई समेत सहज र भरपर्दो बनाइनेछ ।
- नेपालको प्रमुख आपूर्ति भारतसँग निर्भर भएको हुँदा चीन र

दक्षिण-पूर्व एसिया क्षेत्रबीचमा ट्रान्जिट करिडर खोलिनेछ ।

पर्यटन तथा संस्कृति

अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय हवाई सेवा र शहरी तथा ग्रामीण पर्यटकीय स्थलहरूको विकास गरी बाह्य र आन्तरिक पर्यटन प्रवर्द्धन गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउनु चुनौतीपूर्ण रहेकोछ । यसका लागि निम्नलिखित नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- नयाँ पर्यटन क्षेत्र र बस्तुहरूको पहिचान र विकास गरी पर्यटन क्षेत्रबाट क्षेत्रीय सन्तुलन र समावेशी अवधारणाको आधारमा रोजगारी र आर्थिक क्रियाकलापमा अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- नेपालका साँस्कृतिक, धार्मिक र पुरातात्विक सम्पदाहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन गरी नेपालको विशिष्ट पहिचानलाई कायम राखिनेछ ।
- मुलुकभरिका भौतिक र गैर भौतिक साँस्कृतिक सम्पदाहरूको अध्ययन गरी तिनको विवरण सहिताबद्ध गरिनेछ ।
- दुर्गम क्षेत्रमा विमानस्थल निर्माण, सुधार तथा विस्तार गरिनेछ । राष्ट्रिय ध्वजावाहक नेपाल वायुसेवा निगमलाई सुदृढ गरिनेछ ।
- थप एक अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल निर्माणको कार्य सुरु गरिनेछ र आवश्यकतानुसार क्षेत्रीय र स्थानीयस्तरका विमानस्थलहरूको विकास तथा निर्माण कार्य थालिनेछ ।
- ठूला तालहरूमा पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले विमानस्थलकै रूपमा प्रयोगमा ल्याउने जस्ता नयाँ सोच र प्रविधि प्रवर्द्धन गर्न प्राविधिक संभाव्यता अध्ययन गरिनेछ ।
- देशमा विद्यमान भाषा, साहित्य, कला, संगीत लगायत समग्र संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गरिनेछ ।
- पर्यटन व्यवसायमा स्थानीय सहभागिता बढाइ गरिबी निवारणमा सघाउ पुऱ्याइनेछ ।

श्रम

श्रम बजारमा भएको परिवर्तन अनुसार कानुनी प्रावधानहरू समय सापेक्ष हुन सकेका छैनन् । श्रमिक र उद्योगीबीच औद्योगिक सम्बन्धमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन । यसर्थ, कामदार तथा कर्मचारीहरूको आधारभूत हक अधिकारको सुरक्षाका साथै स्वदेशी तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रमबजारमा रोजगार एवं स्वरोजगारलाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य अनुरूप निम्नका नीतिहरू अख्तियार

गरिनेछ :

- स्वदेशी र वैदेशिक रोजगारलाई भरपर्दो, सुरक्षित बनाउनका लागि विद्यमान कानुनी र संस्थागत प्रावधानहरूमा सुधार गर्नुका साथै वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीको हित संरक्षणका लागि कूटनैतिक संयन्त्र विकसित गरिनेछ। साथै आवश्यक सीप र तालिमका साथै महिलामैत्री कानुनी प्रावधानहरूको व्यवस्था गरी वैदेशिक रोजगारमा महिलाहरूलाई प्रोत्साहन गरिनेछ।
- महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, श्रमजीवी, गरीब किसान, अपाङ्ग, मुक्त कर्मैया, सुकुम्बासी र अन्य सीमान्तीकृत समुदायका व्यक्तिहरूलाई उपयुक्त सीप प्रदान गरी आत्मनिर्भर हुने अवसर सिर्जना गरिनेछ।
- श्रमिकहरूको हक हित, सुरक्षा सुनिश्चित गरी कामदार कर्मचारी तथा व्यवस्थापनबीच सुसम्बन्ध अभिवृद्धि एवं औद्योगिक शान्ति कायम गर्न आवश्यक संयन्त्रहरू तयार गरिनेछ।
- वैदेशिक श्रम बजारको पहिचान गरी रोजगारीका लागि प्राप्त अवसरको अधिकतम सदुपयोग गर्न कानुनी, प्राविधिक तथा व्यावहारिक तालिम उपलब्ध गराइनेछ।

१२.३ सामाजिक क्षेत्र

शिक्षा

शिक्षा क्षेत्रमा न्यूनतम आधारभूत भौतिक तथा शैक्षिक पूर्वाधार उपलब्ध नहुनु, शिक्षकहरूको गुणस्तर र वृत्ति विकासबीच समन्वय नहुनु जस्ता चुनौतीहरू छन्। यस अवस्थालाई मनन् गरी मुलुकका सवै नागरिकलाई क्रमशः साक्षर बनाउने र गुणस्तरयुक्त तथा रोजगारीमूलक शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य पूरा गर्न निम्नबमोजिमको प्रमुख नीतिहरू लिइनेछन् :

- प्राथमिकदेखि उच्चशिक्षासम्म शिक्षाको संरचनामा परिवर्तन गर्दै गुणस्तर वृद्धि गर्नुका साथै यो कार्यमा स्थानीय निकायको योगदान र भूमिका समेत बढाएर शिक्षालाई समावेशी बनाइ महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशीलगायत आम जनताको पहुँच बढाइने छ।
- माध्यमिक शिक्षाको अन्तिम विन्दुको रूपमा १२ कक्षालाई कायम गरी यो तहसम्म लक्षित समूहका बालबालिकाको पहुँच बढाउन छात्रवृत्तिलगायत प्रोत्साहनका उपायहरू अपनाइनेछ। उच्चशिक्षामा

पहुँच बढाउन छात्रवृत्ति तथा सहूलियतपूर्ण विद्यार्थी कर्जा कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन दिइनेछ।

- प्राविधिक तथा व्यवसायिक तालिमलाई अभि व्यवस्थित तथा विस्तृत गर्नुका साथै शैक्षिक अवसरको विस्तारका लागि सीपमूलक व्यवसायिक एवं प्राविधिक शिक्षालाई प्रवर्द्धन गर्न विद्यालयस्तरदेखि उच्च शिक्षण संस्थाहरू (प्राविधिक तथा प्रौद्योगिक विश्वविद्यालय-समेत) को विस्तारमा जोड दिइनेछ।
- महिलाहरूको सहभागिता बढाउँदै पूर्व प्राथमिक शिक्षा (ECD) कार्यक्रमलाई विस्तार गरिनेछ।
- राष्ट्रव्यापी रूपमा साक्षरता कार्यक्रमलाई अभियानको रूपमा सञ्चालन गरिनेछ।
- एक गाउँ कमीतमा एक विद्यालयको अवधारणा लागु गरिनेछ।
- विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको अनुपात बढाउँदै लगी रिक्त दरवन्दीमा दलित तथा आदिवासी जनजातिलाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- सार्वजनिक-निजी साभेदारीअनुरूप शिक्षण संस्थाको व्यवस्थापन समुदायलाई हस्तान्तरण गरिनेछ।
- शैक्षिक विकासमा निजी क्षेत्रको संलग्नताको महत्त्वलाई दृष्टिगत गरी सो क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्न विभिन्न सुविधा, सहूलियत र संरक्षण प्रदान गर्ने नीति लिइनेछ। साथै, निजी क्षेत्रले न्यूनतम २५ प्रतिशत छात्रवृत्ति विपन्न छात्राछात्रलाई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिनेछ।
- बालबालिकालाई मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिनुका साथै त्रयभाषिक नीति अवलम्बन गरिनेछ।
- विश्वविद्यालय खोल्न प्रोत्साहित गरिनेछ।
- अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पदक पाउने खेलाडीहरूलाई नगद पुरस्कार र रोजगारीको व्यवस्था गरिनेछ।

स्वास्थ्य

दुर्गमलगायत आम जनतालाई सहज रूपबाट गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नु तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूको व्यवस्थापनको विकेन्द्रीकरण प्रभावकारी बनाउनु चुनौतीपूर्ण रहेकोछ। यसर्थ स्वास्थ्य सेवामा सवैको समान पहुँच हुने गरी स्वास्थ्य सेवालार्थ विशेष प्राथमिकता दिन निम्नबमोजिमका प्रमुख

नीतिहरू अवलम्बन गरिएका छन् :

- आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज पहुँच वढाउनका लागि सरकारी तथा गैसरकारी निकायहरूबाट एकीकृत रूपमा विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- उपचारात्मक, निरोधात्मक र प्रवर्द्धनात्मक स्वास्थ्य सेवामा ध्यान दिइनेछ ।
- स्वास्थ्य संस्थाहरूको विकेन्द्रीकरण प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- स्वास्थ्य संस्थाहरूको स्थापना तथा संचालनमा सरकारी-निजी नीति स्पष्ट तथा प्रभावकारी बनाइनेछ । साथै निजी अस्पताल तथा स्वास्थ्य शिक्षण संस्थाले निश्चित क्षेत्र तथा जनतालाई निःशुल्क र छुटमा स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिनेछ ।
- महिला स्वास्थ्य (प्रजनन स्वास्थ्य आदि) र बाल स्वास्थ्य (खोप, पोषण आदि) मा थप जोड दिइनेछ ।
- HIV/AIDS रोकथाम र उपचारमा विशेष ध्यान दिइनेछ । सरुवा रोग र लागु पदार्थ दूर्यसनको रोकथामका साथै मुटुरोग, मधुमेह, अर्बुदरोग, उच्च रक्तचाप, आदिको रोकथाम र उपचारलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- सामुदायिक औषधि कार्यक्रम जस्ता सफल प्रयासको विस्तार गरिनेछ ।
- घुम्ती स्वास्थ्य शिविर र स्वास्थ्य विमाको विस्तार गरिनेछ ।
- आयुर्वेद लगायत अन्य वैकल्पिक स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गरिनेछ ।
- डेङ्गु, बर्डफ्लु जस्ता गम्भीर प्रकृतिका प्राण घातक रोगको रोकथामका लागि समय मै आवश्यक कदम चालिनेछ । साथै पूर्वाधार निर्माणमा लगानी गरिनेछ ।

जनसंख्या

मुलुकको जनसंख्याको वार्षिक वृद्धिदर कम गरी जनसांख्यिक सन्तुलन कायम गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेको छ । साथै शहरी क्षेत्रमा जनसंख्या वृद्धिदर घट्दै गएपनि ग्रामीण क्षेत्रमा जनसंख्या वृद्धिदर अझै पनि उच्च रहेको छ । जनसंख्याको व्यवस्थापन सुदृढ गर्न निम्नबमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गरिएका छन् :

- दीर्घकालीन जनसंख्या योजनाका आधारमा जनसंख्या सम्बन्धी कार्य योजना तयार गरी ग्रामीण तहका जनताको पहुँचमा पुग्ने गरी कार्यक्रमहरूको व्यवस्थापन गर्दै लगिनेछ ।
- जनसंख्या व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको पहिचान गरी समन्वयात्मक रूपमा कार्यान्वयन र अनुगमन गर्न केन्द्र तथा स्थानीय तहका सबै पक्षका निकायलाई क्रियाशिल बनाइनेछ ।

खानेपानी तथा सरसफाइ

पानीको परम्परागत स्रोत उपलब्ध नभएका स्थानमा खानेपानी तथा सरसफाई सुविधा उपलब्ध गराउन र खानेपानीको गुणस्तरको अभिवृद्धि गर्नु यस क्षेत्रको प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ । दिगो खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा उपलब्ध गराई जनस्वास्थ्य (महिला/पुरुष) मा सुधार गरी जीवनस्तर माथि उठाउन टेवा पुऱ्याउने खानेपानी क्षेत्रको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि निम्नबमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- खानेपानी सुविधा नपुगेका ठाउँमा जनताको पहुँच विस्तारका साथै खानेपानीको गुणस्तरमा समेत ध्यान दिइनेछ । खानेपानी आयोजनालाई लैङ्गिकमैत्री बनाइनेछ ।
- खानेपानीको पुरक स्रोतका रूपमा वर्षातको पानी सङ्कलन जस्ता नयाँ प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिइनेछ ।
- शहरी क्षेत्रमा लागत असूली तथा ग्रामीण क्षेत्रमा खर्च व्यहोर्न सक्ने क्षमताको आधारमा खानेपानी सेवा विस्तार गरिनेछ ।
- सरसफाइ कार्यक्रमलाई खानेपानी आयोजनाको अभिन्न अङ्गको रूपमा सञ्चालन गरिनेछ । ग्रामीण क्षेत्रमा उपयुक्त प्रविधिको शौचालय र शहरी तथा नगरोन्मुख क्षेत्रमा प्रशोधन प्रणाली सहितको ढल निर्माण गरी सरसफाइ सुविधा विस्तार गरिनेछ ।

लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण, महिला विकास तथा सशक्तीकरण

महिला विकास र सशक्तीकरणको क्षेत्रमा श्रोत तथा साधनको कम विनियोजनका साथै बजेटको लैङ्गिक विश्लेषण कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन । महिलाहरूलाई विकास प्रक्रियामा समानुपातिक रूपमा आवद्ध गर्न सकिएको छैन । यसर्थ, लैङ्गिक समता एवं समानतामा आधारित समावेशी समाजको स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउन निम्नबमोजिमका प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिएका छन् :

- कानुनी, नीतिगत तथा संस्थागत सुधार गरी नीति निर्माणमा

महिला सहभागिता कम्तीमा ३३ प्रतिशत पुऱ्याइनेछ ।

- लैङ्गिक विषयसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई एकिकृत बनाउन लैङ्गिक व्यवस्थापन प्रणाली अवलम्बन गरिनेछ ।
- लैंगिक बजेट, लैंगिक अनुगमन र लैंगिक लेखा परीक्षण प्रणालीलाई संस्थागत गरिनेछ ।
- समष्टिगत आर्थिक रूपरेखा लगायतका क्षेत्रहरूमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गरिनेछ ।
- सबै महिला खासगरी दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी तथा एकल महिलाको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक सशक्तीकरण तथा लैंगिक मूलप्रवाहीकरणमा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ ।
- महिलाहरूले सामना गर्न परेका जोखिमहरू र महिला विरुद्ध हुने सबैप्रकारका शोषण, हिंसा र लैंगिक विभेदको अन्त्य गरिनेछ ।
- द्वन्द्वप्रभावित र विस्थापित महिलाको अधिकारको संरक्षण तथा सामाजिक पुनर्स्थापनका लागि गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्र समेतको सहकार्यमा विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

बालबालिका

बाल अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनसम्बन्धी कानुनी, संस्थागत, नीतिगत र कार्यगत प्रयासहरू प्रभावकारी हुन नसकेका सन्दर्भमा बालमैत्री वातावरण प्रवर्द्धन र बालबालिका विरुद्धका सबै प्रकारका शोषण, दुर्व्यवहार र भेदभावको अन्त्य गरी बाल अधिकार सुनिश्चित गर्न निम्नानुसारका प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- बालबालिकालाई सबै किसिमका दुर्व्यवहार, यातना, अपहरण र भेदभावमुक्त बनाउन आवश्यक कानुनी, नीतिगत र संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ ।
- बालबालिका क्रियाशील रहने क्षेत्रलाई शान्ति क्षेत्र एवम् बाल मैत्री बनाइनेछ ।
- बालबालिकासँग सम्बन्धित सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ र बाल सहभागितालाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिका, सडक बालबालिका, एच.आई.भि.

एड्सबाट प्रभावित तथा बेचबिखनमा परेका र सुस्त मनस्थितिका बालबालिकाको लागि मनोसामाजिक परामर्श र पुनर्स्थापनाको लागि एकीकृत नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गरी लागु गरिनेछ ।

- बालबालिकाको अधिकार संरक्षणका साथै कठिन परिस्थितिमा रहेका बालबालिकाको आपत्कालीन सहायता र उद्धारका लागि एक स्थायी बालकोषको स्थापना गरिनेछ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू

अपाङ्ग मैत्री कानुन, नीति तथा कार्यक्रमहरूको कमी तथा विकास प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यून सहभागिता छ । यस सन्दर्भमा अपाङ्गहरूमा स्वालम्बन प्रवर्द्धन गर्ने र उनीहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नु चुनातीपूर्ण रहेको छ । तसर्थ, कानुनी, संस्थागत र नीतिगत पुर्वाधारहरू तयार गर्दै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आफ्नो प्रतिभा र सम्भावनाको विकास गर्ने र मर्यादित जीवन यापनका अवसरहरू सिर्जना गर्ने उद्देश्य हासिल गर्न निम्नका प्रमुख नीतिहरू अख्तियार गरिनेछन् :

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार र सशक्तीकरणका दृष्टिकोणले सम्बद्ध कानुन तथा नीतिहरूको पुनरावलोकन एवं परिमार्जन गरी अपाङ्गमैत्री बनाइनेछ ।
- विश्वव्यापी मापदण्ड अनुरूप सडक, यातायात, सार्वजनिक स्थल, सरकारी भवन, अस्पताल र विद्यालयहरू अपाङ्ग मैत्री बनाइनेछ ।
- सामाजिक आर्थिक पुर्वाधारहरूको विकास गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि स्वतन्त्र, स्वावलम्बी र मर्यादित जीवनयापनका अवसरहरूको सिर्जना गरिनेछ ।
- सबै क्षेत्रगत नीति तथा कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हक, अधिकार, र सरोकारका विषयहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
- अपाङ्गहरूको सशक्तीकरणका लागि अपाङ्गहरूका संस्था तथा सरकारी एवं राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबीच अन्तरसम्बन्ध, सहकार्य, सहयोग र समन्वयलाई सुदृढ गरिनेछ ।
- अपाङ्गताको रोकथाम र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विकास कार्यमा जोड दिइनेछ ।

ज्येष्ठ नागरिक

जनसंख्या दिन प्रतिदिन बढीरहेको र संयुक्त परिवार प्रथामा क्रमशः विचलन आईरहेको वर्तमान अवस्थामा ज्येष्ठ नागरिकहरूका आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने संस्थागत, कार्यक्रमगत पहल प्रभावकारी र यथेष्ट हुन सकेको छैन। साथै उनीहरूको शीप, ज्ञान र अनुभवको उपयोग पनि यथोचित उपयोग हुन सकेको छैन। त्यसैले ज्येष्ठ नागरिकहरूको आधारभूत हक अधिकारको प्रत्याभूति गर्न निम्न प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि आवश्यक कानुनी र संस्थागत प्रावधानहरूको विकास गरिनेछ।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई लक्षित गरी सरकारी तथा गैर सरकारी क्षेत्रबाट संचालनमा रहेका वृद्धाश्रमहरू, ज्येष्ठ नागरिक भत्ता लगायत आर्थिक सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूको पुनरावलोकन गरी आवश्यकता अनुसार विस्तार गरिनेछ।
- सबै क्षेत्रीय एवम् अञ्चल अस्पतालहरूमा Geriatric Ward को स्थापना गरिनेछ।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई सदुपयोग गर्ने नीति अपनाइनेछ।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि उपयुक्त सेवा सुविधाहरूको विकास गर्नका लागि स्थानीय निकायहरू, निजी क्षेत्र र गैर सरकारी क्षेत्रहरूलाई प्रोत्साहित गरिनेछ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू

विकासको साभेदारको रूपमा रहेका गैरसरकारी संस्थाहरूको क्रियाकलापलाई सहजीकरण गर्न अभै प्रयास गर्नुपर्ने अवस्था छ भने उनीहरूको योगदानको मूल्याङ्कन संस्थागत रूपमा गर्ने परिपाटी बस्न सकेको छैन। गैरसरकारी, सामुदायिक संस्था एवं नागरिक समाजलाई लक्षित वर्गको सशक्तीकरण एवम् सामुदायिक विकासका क्षेत्रमा क्रियाशील गराउन निम्नका प्रमुख नीतिहरू कार्यान्वयन गरिनेछन् :

- गैसससम्बन्धी कानुनको पुनरावलोकन गरी सुधार गरिनेछ।
- गैससहरूलाई सामाजिक, आर्थिक तथा नागरिक विकासको क्षेत्रमा विकास साभेदारको रूपमा प्रोत्साहित गरिनेछ।

- संस्थाहरूको वर्गीकरण गरी उनीहरूमा विद्यमान क्षमताको उपयुक्त क्षेत्रमा अधिकतम उपयोग गर्ने दृष्टिकोण लिई गैससहरूलाई परिचालन गरिनेछ।
- गैससहरूको कार्यमा सहजीकरण गर्न र एकद्वार प्रणालीलाई प्रभावकारी रूपमा लागु गर्न संस्थागत एवं प्रक्रियागत सुधार गरी समाज कल्याण परिषद्को भूमिकालाई सुदृढ गरिनेछ।
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थालाई स्थानीय निकाय, गैसस वा अन्य सामुदायिक संस्थाहरू मार्फत कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न र स्थानीय योजना प्रक्रियासंग समन्वय गरी काम गर्न अभिप्रेरित गरिनेछ। साथै गैससलाई द्वन्द्व रूपान्तरण, शान्ति स्थापना, द्वन्द्व प्रभावित एवं विस्थापितहरूको पुनर्स्थापना एवं पुनर्एकीकरणको क्षेत्रमा क्रियाशील हुन प्रोत्साहित गरिनेछ।
- राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरूको काम कारवाहीको पारदर्शिता र प्रभावकारितामा अभिवृद्धि गर्न नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धतिको संयन्त्र विकास गरिनेछ।

युवा

सबै नेपाली युवाहरूलाई आफ्नो क्षमता र प्रतिभाको विकास गर्ने अवसर प्रदान गर्दै राष्ट्रको पुनःनिर्माण र सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणमा सकृय बनाउन निम्न प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन्:

- अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुरूप युवाहरूको परिभाषासहित राष्ट्रिय युवा नीति ल्याइनेछ।
- सामाजिक आर्थिक उद्यमशीलताको विकास गर्दै युवाहरूलाई रोजगारी तथा स्वरोजगारी र सामाजिक कार्यका लागि अवसर प्रदान गरिनेछ।
- विकास निर्माणको कार्यमा युवाहरूको रचनात्मक सहभागिता बढाउन आवश्यक संस्थागत संयन्त्रहरूको विकास गरिनेछ।
- युवाहरूका समस्या सम्बोधनका लागि युवा परामर्श सेवा, स्रोत केन्द्र लगायत अन्य आवश्यक संयन्त्रको विकास गरिनेछ।
- युवाहरूको शिक्षा, तालिम, रोजगारीलाई विशेष ध्यान दिइनेछ र युवाहरूलाई स्वदेशमै आफ्नो भविष्य छ भन्ने भावना जागृत

गराउन एवं आफ्नो श्रम र सीपको सदुपयोग गर्न प्रोत्साहन दिने नीति लिइनेछ ।

- बेरोजगारहरूको लगत तयार गरिनेछ र स्वदेशमै रोजगारी र स्वरोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुने वातावरण तयार गरिनेछ ।
- युवा वर्गलाई राष्ट्रिय नीति निर्माण प्रक्रियामा सहभागी बनाइनेछ ।

१२.४ भौतिक पूर्वाधार क्षेत्र

भौतिक पूर्वाधारको पुनःनिर्माण तथा निर्माणसम्बन्धी बढ्दो जनआकांक्षा पूरा गर्नु तथा निर्माणको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्नु र लागत प्रभावकारी बनाउनु चुनौतीको रूपमा रहेको छ । क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनःनिर्माण एवं पुनःस्थापना तथा नयाँ भौतिक संरचनाहरूको विकास तथा विस्तार गर्नका लागि निम्न नीतिहरू अपनाइनेछन् :

- देशको आर्थिक विकासलाई गति दिने, तत्कालै रोजगार सिर्जना गर्ने तथा समग्र राष्ट्रको चासो बढ्ने खालका ठूला आयोजनाहरूको पहिचान गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- द्वन्द्वबाट क्षतिग्रस्त ग्रामीण पूर्वाधार संरचनाहरूको समग्र पुनःनिर्माण तथा पुनःस्थापनाका लागि लगानी योजना र कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्दा निजी क्षेत्रको संलग्नता अभिवृद्धि गर्न निर्माण, स्वामित्व, सञ्चालन र हस्तान्तरणको अवधारणालाई प्रभावकारी रूपमा लागु गर्न यस सम्बन्धी कानूनलाई व्यावहारिक तथा सरल बनाइनेछ ।
- सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा गरिने हरेक खालका विकास, निर्माण तथा सेवा प्रक्रियामा वातावरण संरक्षण तथा प्रवर्द्धनलाई विशेष जोड दिइनेछ ।
- नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र माओवादी सेनालाई सम्भाव्यता र उपयोगिताको आधारमा पूर्वाधार निर्माण तथा पुनःनिर्माण कार्यमा लगाइनेछ ।
- पूर्वाधारको विकास एवं निर्माण गर्दा आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पछाडि परेका वर्ग, समुदाय, जाति र क्षेत्र लाभान्वित हुने गरी सन्तुलन कायम गरिनेछ ।

- औद्योगिकीकरण, व्यवस्थित शहरीकरण, निर्धारित आर्थिक केन्द्र, कृषि उत्पादन क्षेत्र तथा पर्यटन प्रवर्द्धनमा पुऱ्याउन सक्ने योगदानलाई पूर्वाधार विकासको आधार बनाइनेछ ।
- स्थानीय पूर्वाधारको विकास र व्यवस्थापनका लागि रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा गरिनेछ ।
- समुदायबाट पहिचान गरिएका भौतिक पूर्वाधारका क्षेत्रहरूको निर्माणमा जोड दिइनेछ ।
- कर्णाली अञ्चल लगायतका दुर्गम जिल्लाहरूमा पूर्वाधार निर्माण गर्दा अदक्ष तथा अर्ध-दक्ष श्रमिकहरूको श्रम तत्काल उपयोग हुने गरी पूँजी अन्तःक्षेपण (Capital Injection) को नीति लिइनेछ ।
- भौतिक पूर्वाधारको निर्माण, स्तरोन्नति तथा मर्मत सम्भार कार्य गर्दा अपाङ्ग र लैङ्गिक संवेदनशीलतालाई ध्यान दिइनेछ ।

यातायात

स्रोत र साधनको कमी तथा विशेष भौगोलिक बनावटका कारण देशका सबै जिल्ला सदरमुकामहरू लगायतका दुर्गम क्षेत्रसम्म सडक सञ्जाल पुऱ्याउनु ठूलो चुनौतीको रूपमा रहेको छ । क्षेत्रीय असन्तुलन र सामाजिक असमानता कम गर्न सहयोग पुऱ्याउनु यातायात क्षेत्रमा निम्न अनुसारका प्रमुख नीतिहरू लिइनेछन् :

- कृषि, औद्योगिक उत्पादन तथा सेवालाई बजारसम्म सहज पहुँच हुने गरी सदरमुकाम, दुर्गम क्षेत्र, मध्यपहाडी पूर्व-पश्चिम र उत्तर दक्षिण जोड्ने सडक तथा हुलाकी सडक सञ्जालको विस्तार तथा स्तरोन्नति गरिनेछ ।
- काठमाडौंलाई तराईसँग जोड्ने राजमार्ग र विद्युतीय रेल मार्गको सम्भाव्यता अध्ययन गरी सम्भाव्य आयोजनाको निर्माण सुरु गरिनेछ ।
- तराइ क्षेत्रमा पैदल दुई घण्टा तथा पहाडी क्षेत्रमा पैदल ४ घण्टामा पुग्न सक्ने गरी सडक सञ्जाल विकास गर्ने कार्यको थालनी गरिनेछ ।
- वैकल्पिक प्रविधि, केवलकार, रोपवे जस्ता पूर्वाधारको निर्माणद्वारा विकासका पूर्वाधारमा ग्रामीण क्षेत्रको पहुँच बढाइनेछ ।

- स्थानीय सडक निर्माण एवं मर्मत सम्भारको जिम्मेवारी स्थानीय निकायलाई नै दिइनेछ।
- सडक सुरक्षासम्बन्धी थप स्पष्ट नीति अवलम्बन गरिनेछ।

यातायात व्यवस्थापन

विद्यमान सडक धारण क्षमताको तुलनामा सवारीको संख्यामा अत्यधिक वृद्धि हुनुले सवारी दूर्घटना र प्रदूषणको दर बढ्दै गएको छ। आवश्यक पूर्वाधार र नयाँ प्रविधिको प्रयोगबाट व्यवस्थापनलाई आधुनिकीकरण गर्न सकिएको छैन। ट्राफिक, सडक र यातायात व्यवस्थापन गर्ने निकाय र कार्यक्रमबीच उचित समन्वय हुन सकेको छैन। यसर्थ यातायात प्रणालीलाई छरितो, सेवामूलक र प्रभावकारी बनाउन निम्नबमोजिमका प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन्:

- नीतिगत, कानुनी, संस्थागत व्यवस्था र प्रविधिमा सुधार गरी यातायात प्रणालीलाई सुरक्षित, भरपर्दो, प्रभावकारी र आधुनिक बनाइनेछ।
- यातायात क्षेत्रको विकास र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन एक स्वायत्त राष्ट्रिय यातायात बोर्डको स्थापना गरी निजी क्षेत्रसंगको साझेदारी र सहकार्यलाई प्रगाढ बनाइनेछ।
- प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा सार्वजनिक यातायातका साधनहरू सञ्चालन गराई सेवामा सुनिश्चितता, लागत प्रभावी र आर्थिक सक्षमता हासिल गर्न सिन्डिकेट प्रणालीलाई निरूत्साहित गरिनेछ।
- वातावरणमैत्री सवारी साधनहरूलाई प्रोत्साहित गर्दै प्रदूषणकारी साधनहरू विस्थापित गर्ने नीति लिइनेछ।
- यातायात व्यवस्था सम्बन्धित निकायहरूसँग प्रभावकारी समन्वय राखिनेछ।

जलविद्युत

कम लागतमा गुणस्तरीय सेवा उपलब्ध गराई विद्युतको विस्तार ग्रामीण क्षेत्रसम्म पुऱ्याउने र जलविद्युतलाई निर्यातयोग्य बस्तुको रूपमा विकास गर्दै लैजाने जलविद्युत क्षेत्रको मुख्य उद्देश्यहरू रहेका छन्। यी उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न निम्नका प्रमुख नीति अवलम्बन गरिनेछन्।

- द्विपक्षीय तथा क्षेत्रीय सहयोगबाट जलविद्युत् विकास गर्ने नीति लिइनेछ।

- जलविद्युत्को उत्पादन, खपत एवं निर्यातको लागि निजी क्षेत्र, समुदाय तथा स्थानीय निकायको सहभागिता अभिवृद्धिका लागि स्पष्ट, सरल एवं पारदर्शी प्रक्रिया अपनाइनेछ।
- विद्युत् उत्पादन तथा वितरणको अनुमतिपत्र मात्र लिई उत्पादन तथा वितरणको कार्य सुरु नगर्ने प्रवृत्ति निरूत्साहित गरिनेछ।

सूचना तथा सञ्चार

सूचना तथा सञ्चार सेबालाई प्रत्येक नागरिकको पहुँचमा सर्वसुलभ रूपमा पुऱ्याउने सन्दर्भमा देशको विद्यमान भौगोलिक बनावट, कमजोर आर्थिक अवस्था, संस्थागत संरचना र प्राविधिक क्षमता प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेका छन्। यस्ता चुनौतीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सामना गर्न सूचना तथा सञ्चारका विभिन्न क्षेत्रहरूलाई प्रभावकारी, सर्वसुलभ अत्याधुनिक प्रविधियुक्त र गुणस्तरीय बनाउने उद्देश्य लिइएको छ। यो उद्देश्य प्राप्तिको लागि निम्न प्रमुख नीतिहरू लिइनेछन् :

- सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई देशव्यापी बनाउँदै कृषि, व्यापार तथा सेवा क्षेत्रमा यसको प्रयोग बढाई उत्पादक र अन्तिम उपभोक्ताबीच रहने अनावश्यक तहलाई घटाइनेछ।
- सूचना तथा सञ्चारमा सबै भाषाभाषी, जातजाति, धर्मावलम्बी र दुर्गम तथा विकट क्षेत्रका वासिन्दाहरूको पहुँच बढाइनेछ।
- टेलिफोन, मोबाइल तथा अन्य ताररहित दूरसञ्चारका प्रविधिमा सर्वसाधारण जनताको सहज पहुँच पुऱ्याई जनताको सूचनाको हकलाई सुनिश्चित गर्न योजना अवधिमा सबै गाउँ विकास समितिमा टेलिफोन सुविधा पुऱ्याइनेछ।
- सूचना र संचार प्रणाली अझ द्रुत र व्यवस्थित गर्न अप्टिकल फाइबरको सञ्जाल विस्तार गरिनेछ।

आवास तथा शहरी विकास

छरिएर रहेका वस्तीहरूलाई आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा अन्य सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराई व्यवस्थित वस्तीको विकास गर्नु यस क्षेत्रको प्रमुख चुनौती रहेको छ। विद्यमान साँस्कृतिक तथा ऐतिहासिक क्षेत्रको संरक्षण र सम्बर्द्धनलाई ध्यान दिँदै सुरक्षित र किफायति भवन निर्माण, व्यवस्थित शहरीकरण र गाउँ नगर अन्तरसम्बन्धलाई सुदृढ गर्न निम्नानुसारका प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन्:

- बढ्दो शहरीकरण व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा शहरी क्षेत्रमा न्यूनतम

सुविधा प्रत्याभूत गर्ने तथा शहरका छेउछाउमा उपनगर विकास गरिनेछ। साथै ग्रामीण क्षेत्रमा छरिएर रहेका वस्तीलाई पुनर्वास गराई व्यवस्थित वस्ती विकास गरिनेछ।

- सरकारी तथा निजी क्षेत्र समेतमा भवन निर्माण संहिता एवं मापदण्डहरू अध्यावधिक गरी लागु गरिनेछ। सरकारी भवनहरू निर्माण गर्दा अपाङ्ग मैत्री बनाइनेछ।
- शहरोन्मुख वस्तीहरूको योजनावद्ध विकासको आधार तयार गरिनेछ।

सिंचाइ तथा जलउत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण

सिंचाइयोग्य कृषि भूमिमा सतही र भूमिगत सिंचाइ प्रणालीद्वारा वर्षेभरी सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउदै लैजाने र जल उत्पन्न प्रकोपबाट वर्षेनी हुने क्षतिलाई न्यून गर्ने उद्देश्य अनुरूप निम्न प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- तराइमा डीप तथा स्यालो ट्यूबवेल र पहाडमा मझौला तथा साना सिंचाइ व्यवस्थाको लागि विशेष कार्यक्रम ल्याइनेछ।
- जलउत्पन्न प्रकोपलाई न्यूनीकरण गर्न जोखिमयुक्त नदीहरूको पहिचान गर्ने र त्यस्ता नदीहरूको नियन्त्रण गरी प्राकृतिक प्रकोप र वातावरणीय क्षतिबाट हुने प्रतिकुल प्रभावलाई कम गर्न विशेष ध्यान दिइनेछ।

वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि

यस क्षेत्रका समस्या तथा चुनौतीहरूलाई सामना गर्न वातावरण व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाई स्वस्थ वातावरण कायम गर्न र प्राकृतिक श्रोत तथा साधनको बुद्धिमतापूर्ण प्रयोगद्वारा दिगो विकास हासिल गर्न एवम् विज्ञान प्रविधि क्षेत्रको विकास र उपयोगद्वारा नेपाली जनताको जीवनस्तर उकास्न निम्नानुसारका प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- विज्ञान तथा प्रविधिको विकास, सुधार तथा प्रयोगद्वारा नेपाली जनताको जीवनस्तर उत्थान गर्ने, वातावरणको संरक्षण र आर्थिक विकासको अन्तरसम्बन्धबाटै दिगो विकास हासिल हुने तथ्यलाई ध्यानमा राखी प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण, पुनर्स्थापन र बुद्धिमतापूर्ण उपयोगमा जोड दिदै वातावरणीय प्रदुषण न्यूनीकरणका उपायहरू अपनाइनेछ।
- वातावरण सम्बन्धी महासन्धिहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिइ CDM

आयोजनाहरू प्रवर्द्धन गरिनेछ।

- वातावरण व्यवस्थापनका कार्यहरू स्थानीय निकायहरूबाट कार्यान्वयन गर्न जोड दिइनेछ।
- वैकल्पिक ऊर्जा प्रणालीको विकासद्वारा ग्रामीण जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याइनेछ।
- ग्रामीण क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको पहुँचमा वृद्धि गरिनेछ।
- मुलुकले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरेका प्रतिवद्धताहरू र नेपाल पक्ष भई गरिएका सन्धि सम्झौताहरूलाई कार्यान्वयन गरिनेछ।

१२.५ मानव अधिकार

मानव अधिकारको प्रवर्द्धनका लागि राज्यका तर्फबाट प्रदान गरिने सामाजिक आर्थिक सेवाहरूको प्रभावकारिता, स्तर तथा पहुँचमा वृद्धि गर्नुपर्ने चुनौती रहेको छ। मानव अधिकार महासन्धिलगायत नेपाल सरकारले अनुमोदन गरेका सबै महासन्धी तथा अभिसन्धीका प्रावधानहरू लागु गरी सम्पूर्ण नेपाली नागरिक र विशेष गरी सीमान्तीकृत विभिन्न जातजाति, भाषा, लिङ्ग, धर्म, क्षेत्र, वर्ग र समुदायको मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा जोड दिदै शान्ति, समानता र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्नका लागि निम्नबमोजिमका प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन्:

- मानव अधिकारलगायत नेपाल सरकारले अनुमोदन गरेका सबै महासन्धी तथा अभिसन्धीका प्रावधानहरू लागु गर्न प्रचलित कानुनी प्रावधानहरूमा परिमार्जन र नयाँ कानुनहरूको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ।
- मानवअधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने दृष्टिकोण लिई क्षेत्रगत विकासका नीति तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी अवलम्बन गरिनेछ।
- महिला, बालबालिका, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, ज्येष्ठ नागरिक जस्ता सीमान्तीकृत समुदायहरू, गरिबीको मारमा परेका र सामाजिक आर्थिक दृष्टिले जोखिममा रहेका समुदायको प्राकृतिक तथा आर्थिक स्रोत साधनमा पहुँच बढाई उनीहरूको आधारभूत मानवअधिकारको प्रत्याभूति गर्ने नीति लिइनेछ।
- जातजाति, लिङ्ग, क्षेत्र, भाषा, धर्म र सम्प्रदायका आधारमा हुने

विभेद, शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहारको अन्त गरी सबै नागरीकहरूको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरूको संरक्षण एवं प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिनेछ ।

- दण्डहीनताको अन्त गर्न शान्ति सुरक्षा, अपराध अनुसन्धान र अभियोजन प्रणालीमा सुधार एवं सुदृढीकरण गरी कानूनको शासन र आम नागरिकको शान्तिपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गरिनेछ ।
- नागरिकहरूलाई सूसूचित गर्ने र मानव अधिकार शिक्षा प्रदान गर्ने सशक्त माध्यमका रूपमा सार्वजनिक सञ्चारका माध्यमहरूलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- सामाजिक तथा आर्थिक सेवाहरूको विस्तार गर्दै पहुँच र प्रभावकारितामा वृद्धि गरिनेछ ।
- मानवअधिकारसंग सम्बन्धित सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूको क्षमता, कार्यक्षमता र प्रभावकारीतामा अभिवृद्धि गरिनेछ ।

१२.६ शान्ति तथा सुशासन

राज्यका संयन्त्रहरूलाई समावेशी र छरितो बनाई सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनु नै आज देशका सामु प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ । राज्य व्यवस्थाको सञ्चालन र विकास कार्यमा सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको प्रवर्द्धन गर्दै सुशासन एवं दिगो शान्ति स्थापना गर्ने उद्देश्य राखी निम्नबमोजिमका प्रमुख नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछ :

- कार्य सम्पादनमा आधारित प्रशासन संस्कृतिको विकास गर्दै सार्वजनिक कर्मचारीहरूको कार्य सम्पादनको स्तरलाई अधिकतम विन्दुमा पुऱ्याउने व्यवस्थापनशैली अवलम्बन गरिनेछ ।
- रणनीतिक सूचनाको माध्यमबाट शासकीय सुधारलाई गति दिइनेछ ।
- भ्रष्टाचार निवारणका लागि निरोधात्मक तथा उपचारात्मक (बहुमुखी रणनीति) दुवै रणनीति अवलम्बन गरिनेछ । साथै दक्षता, क्षमता र समता विपरित ध्रुव नभई एक अर्काका परिपूरक हुन् भन्ने मान्यता प्रतिष्ठापन गरिनेछ ।
- सुलभ र पारदर्शी न्यायिक सेवा र न्याय सम्पादनका लागि सबै

तहका न्यायिक एवं अर्ध न्यायिक संस्थाहरूको क्षमता विकासलाई प्राथमिकता दिइ न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायिक मर्यादामा अभिवृद्धि गरिनेछ ।

- राज्यको संरचनामा मधेशी, दलित, आदिवासी जनजाति, महिला, मजदुर, किसान, अपाङ्ग र पिछडिएका वर्ग र क्षेत्रका प्रभावकारी सहभागिताका लागि सकारात्मक विभेदको नीति अवलम्बन गरिनुका साथै उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिइनेछ ।
- उपयुक्त नीति तथा कानूनद्वारा सेवा प्रवाहमा हुने ढिलासुस्ती र भ्रष्टाचार रोकिने छ र यसका लागि नागरिक अनुगमन प्रणालीलाई परिणाममुखी ढङ्गबाट सक्रिय र संस्थागत बनाइनेछ ।
- गुणस्तरीय सेवा पाउने कुरा सेवाग्राहीको अधिकारको रूपमा स्थापित गरिनेछ ।
- निजामती सेवामा सूचना र सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई व्यापक तुल्याइनेछ ।
- शान्ति सुरक्षा लगायत अपराध नियन्त्रणका लागि नेपाल प्रहरीको संगठनलाई बदलिंदो चुनौतीसँग सामना गर्न समय सापेक्ष थप सुदृढ गराउँदै लगिनेछ ।
- कृषि मजदुर, मुक्त कर्मैया र भूमिहीन, सुकुम्बासी जनताको आर्थिक र सामाजिक उत्थानको लागि विशेष ध्यान दिइनेछ ।
- कारागारमा रहेका वन्दीहरूको पनि मानवीय हक संरक्षण गर्न, कारागार अवधि पश्चात् समाजमा समाहित गराउन कारागार सुधारका अतिरिक्त आवश्यक परामर्श, शीपमूलक तालिम/कार्यक्रम ल्याइनेछ ।

१२.७ स्थानीय विकास र विकेन्द्रीकरण

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले व्यवस्था गरेका प्रावधानहरू अनुरूप कार्यान्वयन गर्नु र उक्त ऐन, नियमसँग वाफिएका कतिपय ऐन नियम संशोधन गरी विकेन्द्रीकरण प्रभावकारी बनाउनु चुनौतीको रूपमा रहेको छ । यी चुनौतीहरू सामना गरी स्थानीय जनताको प्रत्यक्ष संलग्नतामा स्थानीय स्रोत साधनको परिचालन, सीप र प्रविधिको उपयोग तथा आयआर्जन तथा रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी गरिबी निवारणमा सघाउनु स्थानीय विकास कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्य हुनेछ । यसैगरी समावेशी लोकतन्त्रको अवधारणामा

निक्षेपणको नीति अनुरूप जनचाहना पूरा गर्न स्थानीय सरकारका रूपमा रहेका स्थानीय निकायहरूलाई प्रभावकारी बनाउनु विकेन्द्रीकरणको उद्देश्य रहनेछ। उक्त उद्देश्यहरू हासिल गर्न निम्न वमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछन्:

- सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम, विपन्न वर्ग एवं पिछडिएको क्षेत्रको उत्थानका लागि ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रमा सामाजिक सशक्तीकरण एवं पूर्वाधार तथा आय आर्जनका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरी ग्रामीण एवं शहरी गरिबी न्यूनीकरणमा सहयोग पुऱ्याइनेछ।
- स्थानीय स्तरमा उपलब्ध हुन सक्ने श्रोत, साधन, सीप र प्रविधिको अधिकतम रूपमा परिचालन गरी स्थानीय आवश्यकता पूर्ति गर्ने खालका विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ।
- स्थानीय विकासले समेटने सवै विषयगत क्षेत्रहरूमा क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी मानव श्रोत विकास योजना तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ। स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठानमा स्थानीय निकायको स्वामित्व समेत सिर्जना गराई प्रशिक्षणको व्यवस्था मिलाईनेछ।
- द्वन्द्वबाट क्षतिग्रस्त ग्रामीण पूर्वाधारका संरचनाहरूको समग्र पुनःनिर्माण तथा पुनस्थापनालाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- स्थानीय पूर्वाधारको विकास र व्यवस्थापनका लागि आवश्यक रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा गरी वातावरण मैत्री, सहभागितात्मक र स्थानीय स्रोतमा आधारित निर्माण तथा संभार प्रणाली अवलम्बन गरिनेछ।
- नगरक्षेत्र तथा नगरोन्मुख क्षेत्रमा फोहर व्यवस्थापनका लागि सम्बन्धित नगरपालिकाको लागत साभेदारीमा स्थानीय निकायको लागि साइट निर्माण तथा सञ्चालन गरिनेछ।
- विकेन्द्रीकरण र निक्षेपणलाई राज्य सञ्चालनको मूल नीति र स्थानीय सरकार प्रवर्द्धन गर्ने प्रमुख माध्यमको रूपमा अवलम्बन गर्न सवै सरकारी र गैरसरकारी निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाइनेछ।
- स्थानीय निकायबीच राजश्व परिचालन र बाँडफाँड गर्दा संतुलित र समतामुखी विकास हुने गरी सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणबाट पिछडिएका क्षेत्र, वर्ग तथा समुदायको समग्र

उत्थानका लागि विशेष ध्यान दिइनेछ। स्थानीय निकायहरूबीच कार्य जिम्मेवारीका आधारमा राजश्व परिचालन तथा बाँडफाँड गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ।

- केन्द्रीय तथा स्थानीय निकायहरूको कार्य जिम्मेवारी (Functional jurisdiction) स्पष्ट पार्ने, कार्य जिम्मेवारी अनुरूप हुने गरी वित्तीय व्यवस्था मिलाउने र सुम्पिएका कार्य गर्न सक्ने गरी आवश्यक पर्ने संयन्त्र हस्तान्तरण गर्ने गरी निक्षेपण कार्यान्वयन कार्ययोजना कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ।
- स्थानीय निकायहरूको संख्या, प्रतिनिधित्व र आकारका आधारमा पुनसंरचना गरी सवै स्थानीय निकायहरूलाई सामाजिक, आर्थिक तथा भौगोलिक रूपमा स्थानीय सरकारको रूपमा सञ्चालन गर्न सक्ने सक्षम इकाईको रूपमा विकास गरिनेछ।
- स्थानीय निकायहरूलाई दिइने अनुदानलाई न्यूनतम शर्त र कार्यसम्पादन मापनमा आवद्ध गरिनेछ। साथै स्थानीय निकायमा जाने एकमुष्ट अनुदान र केन्द्रबाट स्थानीय स्तरमा जाने विषयगत अनुदानलाई वैज्ञानिक आधारमा सुत्रमा आवद्ध गरिनेछ। योजना, नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा अधिकारवादी अवधारणा अपनाउनुका साथै आम नागरिक (महिला, बालबालिका, मधेशी, अपाङ्ग, आदिवासी जनजाति तथा दलित समग्र) को राज्यका सवै क्षेत्रमा समावेशीकरण तथा उनीहरूको मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गरिनेछ।
- स्थानीय स्तरमा हुने विकाससँग सम्बन्धित कार्यक्रमको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमन मूल्यांकनका प्रत्येक चरणमा सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराइनेछ।

१२.८ शान्ति, पुनःनिर्माण, पुनःस्थापना र पुनःएकीकरण

पुनःनिर्माण र पुनःस्थापना कार्य सञ्चालन गरी गुमेको सामाजिक मूल्य र पछाडि धकेलिएको विकासलाई निकट भविष्यमै हासिल गर्नु चुनौतीपूर्ण छ। देशमा पुनर्वहाली भएको शान्तिलाई निरन्तरता दिँदै द्वन्द्वको क्रममा विस्थापित हुन पुगेका नागरिकहरू र विग्रे भत्केका भौतिक संरचनाहरू राज्यको प्राथमिकतामा परेका छन्। द्वन्द्वबाट प्रभावित समुदायको मानवीय पुनःएकीकरण, समायोजन एवम् भौतिक संरचनाको पुनस्थापनलाई समन्वित तथा प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न निम्न नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछ :

- नयाँ मूल्य मान्यता स्थापना गर्न नेपाली जनताले विगतमा सम्पन्न गरेका ऐतिहासिक संघर्ष र जनआन्दोलनका क्रममा मुलुकमा घटेका महत्त्वपूर्ण घटनासँग सम्बन्धित स्थलहरूको पहिचान गरी तिनको सम्बर्द्धन तथा प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- देशमा बहाल शान्तिलाई संस्थागत र दिगो बनाउन सघाउ पुऱ्याउन कार्यक्रमहरू पहिचान गरी सञ्चालन गरिनेछ र सो प्रक्रियामा महिलाको समेत अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ ।
- द्वन्द्वको क्रममा बिग्रीएका वा भत्किएका भौतिक संरचनाहरूको पुन निर्माण गरिनेछ ।
- द्वन्द्वबाट विस्थापित जनसमुदायको पुनर्स्थापना र पुनर्एकीकरणको लागि आवश्यक मनोसामाजिक परामर्श र सुरक्षा समेतको व्यवस्था मिलाइनेछ ।
- द्वन्द्वसँग सम्बन्धित शिविरभित्र वा बाहिर रहेका व्यक्तिहरूलाई रोजगारीमा समायोजन वा स्वरोजगारका उपयुक्त अवसर प्रदान गरिनेछ ।
- द्वन्द्वबाट प्रभावित महिला, बालबालिका, अपाङ्ग, असहाय व्यक्तिहरूका लागि सवलीकरण र पुनर्स्थापनाको प्याकेज कार्यक्रम तयार गरिनेछ ।
- शान्ति पुनर्स्थापना, पुनःनिर्माण, पुनर्स्थापन र पुनर्एकीकरण कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा लैजान केन्द्र, जिल्ला र गाँउस्तरसम्म शान्ति तथा पुनर्स्थापना समितिहरू गठन गरिनेछ । राज्यलाई समृद्धि र सहमतितर्फ अगाडि बढाइनेछ ।
- शान्ति पुनर्स्थापना, पुनःनिर्माण, पुनर्स्थापन र पुनर्एकीकरण कार्यमा निजी क्षेत्र, गैर सरकारी संस्थाहरू र नागरिक समाजको सहभागिता जुटाउन प्रोत्साहित गरिनेछ ।

१२.९ समावेशी विकास

शताब्दियौँदेखि विभेदमा परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, अपाङ्ग तथा विपन्न समुदाय र वर्गलाई विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउनको लागि आइपर्ने बाधा, अड्चन र अवरोधहरूलाई हटाई उनीहरूको

सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक एवं मानवीय विकास सुनिश्चित गरी उनीहरूको जीवनस्तरमा सुधार गर्ने यस अन्तरिम योजनाको नीति रहेको छ । सामाजिक समावेशीकरणलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि दुई किसिमबाट प्रयास गरिने छ :

- (क) वञ्चित समूहको सशक्तीकरण: वञ्चितीकरणमा परेका समूहहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, नागरिक तथा मनोवैज्ञानिकरूपले सशक्त बनाउने, र
- (ख) समावेशीकरण: नीति निर्माता तथा सेवाप्रदायकहरूले उनीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण र गर्ने व्यवहारमा सुधार ल्याउनुका साथै विद्यमान विभेदकारी नीति, नियम, मूल्य तथा मान्यतामा परिवर्तन गर्ने र नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन निकाय र प्रक्रियाहरूमा वञ्चितीकरणमा परेका समूहको प्रभावकारी सहभागिता बढाइनेछ ।

समावेशी, समतामूलक तथा न्यायपूर्ण राज्य निर्माण गर्न सामाजिक समावेशीकरणको लागि दीर्घकालिन सोच रहेको छ । त्यस्तै वञ्चितीमा पारिएका समुदायको मानवीय विकासमा सुधार गर्ने लक्ष्यका साथ र राज्यका सबै तहका संरचना, निर्णय प्रक्रिया र सेवा सुविधामा उनीहरूको समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने यसको उद्देश्य रहेको छ । यी उद्देश्यहरू पूरा गर्न निम्न अनुसारको नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछ:

- सामाजिक समावेशीकरणको लागि नीतिगत तथा कानुनी वातावरणको सिर्जना गरिनेछ ।
- नीति निर्माण, कार्यक्रम तर्जुमा एवं कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाहरूमा वञ्चितीमा पारिएका जाति/समूह वा समुदायहरूको बालबालिका, महिला एवं पुरुष को अर्थपूर्ण सहभागिता गराइनेछ ।
- सामाजिक समावेशीकरणसँग सम्बन्धित तीनवटा आयाम: (१) स्रोत, सेवा र अवसरमा पहुच, (२) सशक्तीकरण, अस्तित्वबोध र क्षमतामा वृद्धि, र (३) नीति नियम र मूल्य मान्यतामा परिवर्तनको आधारमा कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिनेछ ।
- वञ्चितीमा पारिएका जाति/समूह वा समुदायहरूको लागि कार्यक्रम तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्दा यी समुदायभित्र पनि सवैभन्दा पछ्याडि पारिएकाहरूलाई विशेष प्राथमिकता दिइनेछ ।

- वञ्चितीमा पारिएका समुदायहरूका लागि विशेष कार्यक्रमहरूको सञ्चालन तिनै समुदायका प्रतिनिधि संस्थाहरू मार्फत् गरिनेछ ।
- वञ्चितीमा पारिएका समूह वा समुदायहरूको आर्थिक सामाजिक सुरक्षाको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, सहभागिता, क्षमता विकास, सेवा प्रदान, सरकारी सेवामा रोजगारी लगायतका क्षेत्रमा सकारात्मक विभेद वा आरक्षणको नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
- उपेक्षित अवस्थामा रहेका भाषा, साहित्य, कला, परम्परागत ज्ञान, सीप र संस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकास गरी राष्ट्रिय पहिचानको सुदृढीकरण गरिनेछ ।
- स्वास्थ्य तथा शिक्षालगायतका सामाजिक एवं आर्थिक पक्षका आधारमा कतिपय व्यक्ति तथा समुदाय मानवीयताका हिसावले अस्वीकार्य (Unacceptables) अवस्थाको जीवन बाँचिरहेकाले त्यसको सुधारको लागि लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन् ।
- कर्णाली अञ्चल र आर्थिक सामाजिक तथा गरिबीको दृष्टिकोणले अत्यन्त पिछडिएका क्षेत्र, सिमावर्ती क्षेत्र, भौगोलिक दृष्टिकोणले विशिष्ट अवस्थिति भएका क्षेत्रलाई तुलनात्मक रूपमा विकसित क्षेत्रको औसतस्तरमा ल्याउन नमुनाका रूपमा त्यस्ता क्षेत्रका केही गा.वि.स.हरूमा नमूना लक्षित कार्यक्रमहरू ल्याइनेछ । क्षेत्रीय विकास रणनीति अध्ययनको सुझावअनुसार यी क्षेत्रहरूको विकासको लागि आवश्यक नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
- महिला, दलित, मधेशी, आदिवासी जनजाति, अपाङ्ग, श्रमिकसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि सो सम्बन्धी आयोग तथा समितिहरू गठन गरी तिनका अधिकार र कार्यक्षेत्रहरू सुनिश्चित गरिनेछ ।
- भौतिक निर्माणहरू अपाङ्ग मैत्री बनाइनेछ ।
- भू-सूचना प्रणालीको आधारमा पिछडिएको क्षेत्र र समुदायमा राज्यले बढी लगानी गर्नेछ ।
- प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षामा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति तथा वन्चितीकरण परेका समुदाय एवं विपन्न वर्गको पहुँच बढाइनेछ ।
- पिछडिएका क्षेत्र र जनताको समानुपातिक विकासको अवधारणा विकास आयोजनाहरू सञ्चालनमा जोड दिइनेछ ।

- देशको समष्टिगत आर्थिक फ्रेमवर्कलाई समावेशी बनाइनेछ ।

१२.१० क्षेत्रीय एवं सन्तुलित विकास

आर्थिक एवं सामाजिक पूर्वाधार क्षेत्रमा गरिएको लगानीले विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रहरू तथा ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रहरूको समानुपातिक र सन्तुलित रूपमा विकास गर्न सकेको देखिदैन । विगतमा आर्थिक रूपमा सक्रिय एवं अनुदान समेतमा आश्रित क्षेत्र बीचको असमानता उल्लेख्य रूपमा घटन सकेको देखिदैन । सन्तुलित विकासप्रति राजनीतिक प्रतिवद्धता प्राप्त हुन नसक्दा तुलनात्मक रूपमा पिछडिपरेका क्षेत्रहरूमा भौगोलिक अवस्था अनुरूपका आर्थिक विकास नीति र क्षेत्रीय विकासका रणनीतिहरू अवलम्बन हुन सकेनन् । क्षेत्रीय विकासको समग्र समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न निम्न नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछ :

- स्रोतको विनियोजन गर्दा आर्थिक एवं पूर्वाधार विकासका दृष्टिले पिछ्छि परेका क्षेत्रहरूमा विशेष प्राथमिकता दिइनेछ ।
- विद्यमान व्यापारको परिमाण, बजार व्यवस्थापन, पूर्वाधार विकासको स्थिति र सामाजिक बोनटका आधारमा खास आर्थिक क्षेत्रहरू विकास गर्दै लगिनेछ । यसरी निर्माण हुने आर्थिक क्षेत्रहरूलाई सडक, सञ्चारलगायतका पूर्वाधार सञ्जालमा आवद्ध गर्दै लगिनेछ ।
- क्षेत्रगत नीति तर्जुमा गर्दा क्षेत्रगत तुलनात्मक लाभ एवं स्थानीय प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको आधारमा स्थानीय स्रोत, सीप उपयोग तथा उत्पादन प्रणाली विकास गर्न जोड दिइनेछ ।
- छुट्टाछुट्टै भौगोलिक क्षेत्रहरू, शहर र ग्रामीण क्षेत्रहरू जोडन सम्पन्न भएका एवं निर्माणाधीन सडक आसपासका क्षेत्रका वस्ती विकासका लागि पूर्वाधारहरू निर्माण गरी आर्थिक क्रियाकलाप बढाउने नीति लिइनेछ ।

१२.११ कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकन

कार्यान्वयन

आवधिक योजना, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरी निर्दिष्ट उद्देश्य तथा लक्ष प्रतिफल हासिल गर्नु नै विकास प्रकृत्याको प्रमुख चुनौती रहेको छ । अतः विकास कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको कार्यान्वयन निर्धारित परिमाण, गुणस्तर, लागत र समयमा सम्पन्न गरी तिनको प्रतिफल लाभान्वित वर्गले दिगो रूपमा पाउन सक्ने

अवस्थाको सिर्जना गर्नु कार्यान्वयन व्यवस्थाको प्रमुख उद्देश्य रहनेछ। यसका लागि निम्नबमोजिमका नीतिहरू लिइनेछन् :

- योजनाको कार्यान्वयनमा सरकारी निकायहरू, नागरिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरू, निजी क्षेत्रको साभेदारीता अभिवृद्धि गरिनेछ। बजेट तथा कार्यक्रमलाई अघिल्लो आर्थिक वर्षमा नै अन्तिम रूप दिई नयाँ आर्थिक वर्षको प्रारम्भदेखि नै काम थालनी गर्ने व्यवस्था गरिनेछ। अनुदानको रूपमा जाने रकम र पुनः निर्माण तथा पुनःस्थापनाका लागि जिल्लाहरूमा जाने रकम सोभै अर्थ मन्त्रालयबाट जिल्ला विकास समितिमा पठाउने प्रबन्ध मिलाइनेछ।
- विकास कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी गराउन सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी नियमावली तथा निर्देशिका लागु गरिनेछ।
- द्वन्द्वको क्रममा नष्ट भएका भौतिक पूर्वाधारहरूको पुनःनिर्माण तथा नयाँ निर्माण कार्यहरूको लागि स्थानीय स्तरका उपभोक्ता समूह, गैर सरकारी संस्थाहरू, समुदायमा आधारित संस्थाहरूले गर्नसक्ने काम तिनीहरू मार्फत सोभै कार्यान्वयन गराईनेछ।
- आयोजनाहरूको निर्माण कार्यको ठेक्कापट्टा बहुवर्षीय रूपमा गर्न सक्ने गरी थप कानुनी व्यवस्था गरिनेछ। यसरी गरिने ठेक्का व्यवस्थापनबाट गरिने निर्माण कार्यका लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय साधन सुनिश्चित गर्ने नीति लिइनेछ।
- विगतका सफल कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिने, विस्तार गर्ने तथा नयाँ र सिर्जनात्मक कार्यलाई प्रोत्साहित गरिनेछ।

अनुगमन तथा मूल्यांकन

अनुगमन तथा मूल्यांकन व्यवस्थालाई सशक्त गराउन प्रारम्भ गरिएका प्रयासहरूलाई अझै परिमार्जन गरी संस्थागत गर्ने कार्य नै प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ। नीति निर्माण तहको प्रतिबद्धता, संस्थागत सक्रियता, तालिम प्राप्त दक्ष जनशक्तिको सेवा निरन्तरता र लागु गरिएका सूचक तथा समग्र सूचना प्रवाह व्यवस्थाको पूर्ण परिपालना नै अनुगमन व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरू हुन्। गरिबी अनुगमन तथा विश्लेषणसम्बन्धी व्यवस्था केन्द्र तथा जिल्लास्तरमा समेत संस्थागत गर्नु र विकास आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको कार्यसम्पादन अनुगमन तथा मूल्यांकनलाई प्रभावकारी बनाउनु अनुगमन तथा मूल्यांकनको उद्देश्य रहनेछ।

- जिल्ला, नगर र गाउँ तहमा नागरिक समाज तथा राजनीतिक दलहरू सहितको संयन्त्र बनाई त्यसलाई समग्र अनुगमन र कार्यान्वयन सहजीकरणको जिम्मा दिइनेछ।
- पुनःनिर्माण, पुनःस्थापना, पुनःएकीकरण तथा सामाजिक समावेसीकरणको अनुगमन विशेष रूपमा गरिनेछ।
- गरिबी अनुगमन तथा विश्लेषण व्यवस्थालाई आवश्यकतानुसार परिमार्जन गर्दै संस्थागत गरिनेछ।
- अनुगमन तथा मूल्यांकन व्यवस्थालाई बढी सहभागितामूलक बनाइनेछ।
- सार्वजनिक खर्च अनुगमन प्रणालीलाई अझ व्यापक बनाइनेछ।
- विकास प्रक्रियाका प्रत्येक तहमा नतिजामुखी व्यवस्थापन प्रणालीलाई संस्थागत गर्न प्रारम्भ गरिनेछ।
- मानवीय सुरक्षाका विभिन्न पक्षहरू जस्तै: खाद्य सुरक्षा, वातावरण सुरक्षा, स्वास्थ्य सुरक्षा, आय सुरक्षा सम्बन्धी प्रगतिको अनुगमन प्रणाली केन्द्रदेखि गा.वि.स. सम्म विकास गरिनेछ।
- विकास आयोजना तथा कार्यक्रमको अनुगमनलाई कार्य सम्पादनमूलक बनाउनका साथै यसका लागि स्थापना गरिएका संयन्त्रलाई अझै सक्रिय गराई आयोजना कार्यान्वयन लक्ष अनुरूप नै सम्पन्न गर्न टेवा पुऱ्याइनेछ।
- कार्यस्थलदेखि जिल्लातहसम्म हरेक आयोजनाको बजेट रकम, वार्षिक कार्यक्रम र प्रगति आवधिक रूपमा सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ।
- विकास कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको वार्षिक कार्यतालिका बनाई छानिएका आयोजनाहरूको स्थलगत निरीक्षण तथा सुपरीवेक्षण गर्ने व्यवस्था गरिनेछ।
- विकास आयोजनाहरूको कार्य सम्पादन अनुगमनका अतिरिक्त सार्वजनिक सुनुवाई र सामाजिक लेखा परिक्षण गराउने व्यवस्था गरिनेछ।
- सार्वजनिक गरिएका नीतिहरूको कार्यान्वयन स्थितिको अनुगमन गरिनेछ।
- विकास कार्यक्रम र आयोजनाहरूको मूल्यांकन गरी प्राप्त नतिजालाई योजना प्रक्रियामा उपयोग गरिनेछ।

अनुसूची १

तालिका १ : कुल गार्हस्थ्य उत्पादन
(२०५८/५९ को स्थिर मूल्यमा) र आर्थिक वृद्धिदर

(रु. करोडमा)

क्षेत्रहरू	२०५८/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३*	२०६३/६४**	दशौं योजनाको औषत वार्षिक वृद्धिदर
कृषि, वन र मत्स्य पालन	१६६०९.० (३.०९)	१७१६१.९ (३.३३)	१७९८८.१ (४.८१)	१८६१७.६ (३.५०)	१८८२५.८ (१.१२)	१८९४९.२ (०.६६)	२.६७
गैर कृषि	२७७९६.२ (-१.१७)	२८७४८.५ (३.४३)	३०२६४.५ (५.२७)	३१०६५.० (२.६५)	३२४८७.६ (४.५८)	३३६४६.८ (३.५७)	३.७९
उद्योग, भूगर्भ तथा खानी	३९८८.५ (-४.६६)	३९९७.० (०.२१)	४०७७.३ (२.०१)	४१९३.३ (२.८४)	४२९०.३ (२.३१)	४३९२.५ (२.३८)	१.९५
विद्युत, ग्याँस तथा पानी	९१३.८ (११.३७)	१०८७.८ (१९.०४)	११३२.१ (४.०७)	११७७.० (३.९७)	१२१९.९ (३.६४)	१२५९.१ (३.२२)	६.६२
निर्माण	२८८३.८ (६.४१)	२९४४.४ (२.१०)	२९३४.२ (-०.३५)	३०१९.२ (२.९०)	३२३९.४ (७.३०)	३२८८.१ (१.५०)	२.६६
वयापार, होटेल तथा रेष्टुराँ	७९९२.१ (-१२.२८)	७३५२.७ (२.२३)	८१६१.४ (११.००)	७६५८.९ (-६.१६)	७९५७.५ (३.९०)	७७९४.९ (-२.०४)	१.६२
यातायात तथा सञ्चार	३४९५.९ (८.३७)	३६७७.६ (५.२०)	३९५३.१ (७.४९)	४०३१.५ (१.९८)	४२०७.० (४.३५)	४५४८.१ (८.११)	५.४
वीत्त तथा घरजग्गा	४८७२.७ (-२.८५)	४७४८.० (-२.५६)	४७५१.४ (०.०७)	५४१५.८ (१३.९८)	५७२६.७ (५.७४)	६२२०.३ (८.६२)	५.००
समुदाय तथा सामाजिक सेवा	४४४९.४ (१२.०२)	४९४०.९ (११.०५)	५२५५.० (६.३६)	५५६९.४ (५.९८)	५८४६.८ (४.९८)	६१४३.७ (५.०८)	६.६७
कुल मूल्य अभिवृद्धि	४४४०५.२ (०.३८)	४५९१०.४ (३.३९)	४८२५२.६ (५.१०)	४९६८२.६ (२.९६)	५१३१३.४ (३.२८)	५२५९६.० (२.५०)	३.४४
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उत्पादक मूल्यमा)	४५९४४.३ (०.१२)	४७७५६.९ (३.९५)	४९९९३.१ (४.६८)	५१५५४.५ (३.१२)	५२९९७.६ (२.८०)	५४३२३.२ (२.५०)	३.४

स्रोत : केन्द्रीय तथ्यांक विभाग
संशोधित अनुमान। ** प्रारम्भिक अनुमान।

तालिका २ : कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा क्षेत्रगत योगदान

(प्रतिशतमा)

क्षेत्रहरू	२०५८/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३	२०६३/६४	दशौं योजनाको औषत योगदान
कृषि, मत्स्यपालन र वन	३७.४	३६.५	३५.९	३५.२	३३.९	३३.१	३४.९
गैर कृषि	६२.६	६३.५	६४.१	६४.८	६६.१	६६.९	६५.१
उद्योग, भूगर्भ तथा खानी	९.०	८.७	८.५	८.४	८.२	८.०	८.४
विद्युत, ग्याँस तथा पानी	२.१	२.४	२.३	२.३	२.१	२.०	२.२
निर्माण	६.५	६.५	६.४	६.५	६.५	६.४	६.५
वयापार, होटेल तथा रेष्टुराँ	१६.२	१६.१	१७.०	१५.७	१६.०	१५.३	१६.०
यातायात तथा सञ्चार	७.९	८.३	८.९	९.१	१०.४	११.८	९.६
वीत्त तथा घरजग्गा	११.०	१०.८	१०.४	११.८	११.६	११.७	११.२
सामाजिक सेवा	१०.०	१०.७	१०.५	११.२	११.४	११.८	११.१
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

तालिका ३ : कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा समष्टिगत आर्थिक सूचकांकहरू

विवरण	२०५८/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३*	२०६३/६४**	दशौं योजनाको औषत अनुपात
कुल उपभोग	९०.५१	९१.४४	८८.२५	८८.४४	९२.०९	९०.६५	८९.८४
कुल लगानी	२०.२५	२१.४१	२४.५३	२६.४५	२५.९९	२५.३५	२५.५७
कुल गार्हस्थ्य वचत	९.४९	८.५६	११.७५	११.५६	७.९१	९.३५	१०.०१
कुल राष्ट्रिय वचत	२४.२०	२३.७७	२७.२५	२८.४१	२८.१९	२८.५६	२८.१०
वस्तु तथा सेवाको आयात	२८.४९	२८.५५	२९.४६	२९.४८	३१.६८	२८.४८	२९.७५
वस्तु तथा सेवाको निर्यात	१७.७४	१५.७०	१६.६८	१४.५८	१३.६०	१२.४८	१४.२६
चालु खाता (वचत)	४.९	४.३	२.५	२.९	२.२	२.३	
शीघ्रान्तर स्थिति (रू. करोडमा) स्थिर मूल्यमा	-३३४.२	४२३.३	१४९३.०	५०४.१	२११८.६	१०७३.१	
मुद्रा प्रदाय (एम-१) को वृद्धिदर	९.३	८.६	१२.२	११.२	१२.०	१४.७	११.३
मुद्रा प्रदाय (एम-२) को वृद्धिदर	४.४	९.८	१२.८	१२.५	१३.५	१६.०	११.५
जि.डि.पि. डिफ्लेटर वृद्धिदर		३.१	३.९८	६.२५	६.५०	८.३३	५.६
राजस्व	११.०	११.४	११.६	११.९	११.४	१२.२	११.७
कुल खर्च	१७.४	१७.१	१६.७	१७.१	१७.३	१९.६	१७.५
साधारण खर्च	१०.६	११.२	१०.९	११.२	११.२	११.१	११.०
विकास खर्च	६.९	५.९	५.८	५.९	६.१	८.५	६.५
चालु खर्च	१०.६	१०.६	१०.३	१०.५	१०.७	१२.२	१०.८
पूँजीगत खर्च (सावाँ भुक्तानी समेत)	६.८	६.५	६.३	६.९	६.७	७.४	६.८
वैदेशिक सहायता अनुदान	३.१	३.२	३.५	४.०	३.६	४.७	३.७
ऋण	१.७	०.९	१.४	१.६	१.५	२.१	१.५
आन्तरिक ऋण	३.३	२.४	१.५	१.५	१.८	२.६	२.२

*संशोधित अनुमान । **प्रारम्भिक अनुमान ।